Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

The Origin and Authenticity of the Hadith on the Order of Revelation Narrated by Ibn ʿAbbās and Transmitted by ʿAṭāʾ Al-Khurāsānī

Saeideh Jannesari[1] ✉ | **Amir Ahmadnezhad**[2] | **Mohammad Ali Mahdavi Rad**[3]

1. corresponding author, PhD in Quran and Hadith sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: jannesari66@gmail.com
2. Associate professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir
3. Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Farabi Branch, University of Tehran, Qom, Iran. E-mail: mahdavirad@ut.ac.ir

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 08 February, 2025
Received in revised form 28 April, 2025
Accepted 20 May, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Order of revelation, Ibn Abbas, 'Ata Khurasani's narration, Genealogy, Validation.

Abstract

The study of the order of Qur'anic revelation, specifically the one attributed to Ibn ʿAbbās and narrated by ʿAṭāʾ Al-Khurāsānī, highlights significant criticisms regarding the authenticity of its chain of references and contents. The research emphasizes the lack of direct connection between ʿAṭāʾ Al-Khurāsānī and Ibn ʿAbbās and notes discrepancies in the order of surahs compared to other narratives. This study evaluates the reliability of ʿAṭāʾ Al-Khurāsānī's list, examining ancient sources and comparing it with other versions. The findings reveal that ʿAṭāʾ's list likely originated from him, not Ibn ʿAbbās. Through traditional and modern hadith criticism methods, it is demonstrated that attributing this list to Ibn ʿAbbās is not credible. The study also identifies previously unmentioned ancient sources for 'Ata's list, providing a comprehensive comparison with other narrations of the order of revelation. This research highlights the need for careful examination of the chain of references and contents of Qur'anic revelation lists to ensure their authenticity and accuracy. The study ultimately concludes that ʿAṭāʾ Al-Khurāsānī was the initial publisher of this list, challenging the widely held belief in its attribution to Ibn ʿAbbās. This analysis contributes to a deeper understanding of the textual history of the Qur'an and the importance of validating the sources of its transmission.

Cite this article: Jannesari, S., Ahmadnezhad, A., & Mahdavi Rad, M.A. (2026). The Origin and Authenticity of The Order of Revelation Narrative of Ibn ʿAbbās as Narrated by ʿAṭāʾ Al-Khurāsānī. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 269-300. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22762.4000

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22762.4000

Extended Abstract

Introduction

Among the transmitted lists of the chronological order of Qur'anic revelation, the list attributed to ʿAbd Allāh b. ʿAbbās through ʿAṭāʾ al-Khurāsānī has received particular attention and has frequently been cited in works on Qur'anic sciences, interpretations, and the history of the Qur'an. Its popularity is largely due to its attribution to Ibn ʿAbbās, its relatively complete presentation of the surahs, the absence of conspicuous anomalies in its sequence, and the multiplicity of its transmission routes. Nevertheless, several significant problems concerning both its references and text call its authority into question. Most importantly, biographical sources indicate that ʿAṭāʾ al-Khurāsānī did not meet Ibn ʿAbbās, while the same chronological list is transmitted elsewhere from ʿAṭāʾ in a disconnected form. Moreover, differences between this list and other reports attributed to Ibn ʿAbbās raise questions concerning its textual history and provenance. The present study, therefore, investigates the genealogy, textual transmission, and hadith-critical reliability of the list attributed to Ibn ʿAbbās through ʿAṭāʾ al-Khurāsānī, asking whether its attribution to Ibn ʿAbbās can historically and critically be sustained.

Methodology

This study employs a historical-critical and hadith-critical methodology, combining reference analysis, text criticism, source criticism, and the reconstruction of the genealogy of the reports. First, the available reports on the chronological order of Qur'anic revelation were collected from the earliest accessible sources, with particular attention to previously overlooked sources containing the ʿAṭāʾ al-Khurāsānī list. Different manuscripts and printed proofs were also examined in order to distinguish scribal errors, omissions, textual corruptions, and possible deliberate interventions. The ʿAṭāʾ list was then compared with other transmitted lists in terms of both reference and text, with special attention to shared transmitters, divergent transmission routes, recurrent textual features, and points of agreement and disagreement. Finally, traditional methods of hadith criticism were combined with modern approaches to reference analysis, including common-link analysis and the analysis of the relationship between references and texts, in order to reconstruct the process through which the list was transmitted, attributed, and disseminated.

Findings

The investigation demonstrates that the textual and transmission history of the ʿAṭāʾ al-Khurāsānī list is more complex than is generally assumed in later Qur'anic studies. First, the study identifies a larger number of early sources transmitting this list than those normally cited in contemporary scholarship. Among the transmitted chronological lists, the ʿAṭāʾ list has the greatest dissemination in the sources examined, appearing through more transmission routes than other comparable lists. The earliest identified source is Ibn Ḍurays's Faḍāʾil al-Qur'ān (d. 294 AH), while later scholars such as Ibn ʿAbd al-Kāfī, Ibn al-Nadīm, al-Mabānī, Zayn al-Fatā, al-Māwardī, al-Andarābī, al-Ḥusaynī al-Ḥuskanī's Shawāhid al-Tanzīl, and al-Ṭabrisī preserve different forms of the report.

A textual comparison reveals a striking degree of stability in the core sequence of the ʿAṭāʾ list across several sources. Most differences are minor and can be explained by scribal omissions, textual corruption, or transmission errors. At the same time, particular discrepancies, such as the erroneous replacement of al-Aḥzāb with al-Aʿrāf in Ibn al-Nadīm's al-Fihrist, omissions in some manuscripts, and

the duplication of Sūrat al-Qamar in al-Ṭabrisī's transmission, demonstrate the importance of consulting manuscript witnesses rather than relying exclusively on later printed editions. The relative textual stability of the list, together with its transmission through several independent routes, suggests that the basic form of the list was established before its spreading into the later sources.

The central finding, however, concerns the attribution of this list to Ibn ʿAbbās. The study identifies several converging indications against this attribution. Biographical reports state that ʿAṭāʾ al-Khurāsānī did not meet Ibn ʿAbbās and did not hear hadiths directly from him. Moreover, the list attributed to Ibn ʿAbbās is transmitted in two forms, one explicitly attributed to Ibn ʿAbbās and the other transmitted as a maqṭūʿ report from ʿAṭāʾ himself. The contents of these two forms are essentially the same, and ʿUthmān b. ʿAṭāʾ appears as a transmitter in both. This convergence strongly suggests that the attribution to Ibn ʿAbbās was secondary rather than intrinsic to the original report.

The analysis of the reference network further strengthens this conclusion. ʿUmar b. Hārūn functions as the common link in the transmitted versions attributed to Ibn ʿAbbās. The combination of the references with the textual evidence indicates that the connection of the report to Ibn ʿAbbās may have been done at the level of ʿUmar b. Hārūn. The fact that the maqṭūʿ and attributed versions preserve essentially the same text, together with the historical impossibility of direct transmission from Ibn ʿAbbās to ʿAṭāʾ, supports interpreting the attribution not simply as ordinary irsāl, but as a case of reference retrojection. In this reconstruction, the attribution to an earlier and authoritative companion appears to have functioned to strengthen the authority of a list that was already circulating from ʿAṭāʾ.

The report transmitted by al-Māwardī provides an additional clue. In this version, ʿAṭāʾ introduces the list with the expression balaghanā ("it has reached us" / "it was transmitted to us"), without naming a specific source. This wording may indicate that ʿAṭāʾ did not receive the list from a single identifiable companion but collected the historically circulating understandings on the chronology of revelation. Such a process would naturally allow for uncertainty concerning the chronology of particular surahs and for the use of transmitted and inferential considerations in selecting one sequence over another.

Therefore, the study proposes that ʿAṭāʾ was not merely a transmitter of an already fixed list originating with Ibn ʿAbbās; rather, he appears to have played a primary role in collecting, organizing, and disseminating the list. The presence of essentially the same text through three different transmitters from ʿAṭāʾ, together with the limited and mostly incidental variations in its textual transmission, supports the hypothesis that its initial compilation took place at the level of ʿAṭāʾ himself. The study further suggests that the relationship between the chronology of revelation and the 'nāsikh and mansūkh' issue may have provided a significant scholarly motivation for establishing a coherent chronological sequence, particularly given ʿAṭāʾ's association with the study of abrogation and his reported work on nāsikh and Mansūkh.

Conclusion

The findings of this study indicate that the list of the chronological order of Qur'anic revelation transmitted from ʿAṭāʾ al-Khurāsānī and attributed to Ibn ʿAbbās cannot be regarded as a reliable report originating with Ibn ʿAbbās. Although this list became the most widely transmitted and frequently cited of the early chronological lists, its popularity and textual stability should not be confused with the historical authenticity of its attribution. The study identifies more early sources for the ʿAṭāʾ list than those commonly recognized in modern scholarship and demonstrates that its transmission routes are

comparatively numerous. At the textual level, variations among the sources are generally limited and largely attributable to scribal or transmission errors, which suggests that the basic form of the list had already become relatively stable at an early stage.

The case against its attribution to Ibn ʿAbbās rests on several mutually reinforcing arguments. First, ʿAṭāʾ al-Khurāsānī did not meet Ibn ʿAbbās. Second, the same list is transmitted both as a report attributed to Ibn ʿAbbās and as a maqṭūʿ report from ʿAṭāʾ. Third, the contents of the two forms are substantially identical. Fourth, ʿUthmān b. ʿAṭāʾ occurs in both transmission patterns. Fifth, the attributed versions converge on ʿUmar b. Hārūn as a common link. Finally, the latter himself is subject to criticism in the biographical literature. The explicit use of balaghanā in the disconnected version also provides evidence against identifying Ibn ʿAbbās as the original source.

the study concludes that the attribution to Ibn ʿAbbās is better explained as a later development in the transmission history, specifically as a form of reference retrojection rather than as a genuine chain of transmission. The evidence instead points to ʿAṭāʾ al-Khurāsānī as the earliest identifiable compiler and disseminator of this particular chronological list. This does not necessarily mean that every element of the list was independently formulated by ʿAṭāʾ; it remains possible that he drew upon earlier chronological traditions and historically circulating information associated with other successors. What can be established more securely is that the available evidence does not justify tracing the list as a whole directly to Ibn ʿAbbās.

More broadly, the study challenges the assumption that the transmitted chronological lists of Qur'anic revelations necessarily preserve the direct testimony of the prophet's companions or eyewitnesses to the historical circumstances of revelation. Rather, the evidence suggests that such lists could emerge through the collection and organization of circulating historical knowledge, uncertainties, and competing opinions. Their compilers could then employ transmitted evidence and scholarly reasoning to construct a coherent sequence and resolve existing disagreements. In this respect, the ʿAṭāʾ list should be treated as an important early proof to the history of Muslim reflection on the chronology of revelation, but not as an unquestionable historical record of Ibn ʿAbbās's testimony.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

تبار و اعتبار روایت ترتیب نزول ابن‌عباس به نقل از عطاء خراسانی

سعیده جان نثاری[۱] | امیر احمدنژاد[۲] | محمدعلی مهدوی راد[۳]

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: jannesari66@gmail.com
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه: ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir
۳. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: mahdavirad@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰

واژگان کلیدی:
فهرست ترتیب نزول، ترتیب نزول ابن‌عباس، روایت عطاء خراسانی، تبارشناسی، اعتبارسنجی.

چکیده

هدف: فهرست ترتیب نزول قرآن کریم منسوب به ابن‌عباس، به روایت عطاء خراسانی، از جمله فهرست‌های مورد توجه در منابع تفسیر و علوم قرآنی است. بااین‌حال، ابهام‌هایی درباره اعتبار سند و اصالت متن آن وجود دارد؛ از جمله عدم اتصال عطاء خراسانی به ابن‌عباس، نقل این فهرست به‌صورت مقطوع از عطاء و اختلاف در ترتیب برخی سوره‌ها با دیگر روایات ترتیب نزول. پژوهش حاضر با هدف تبارشناسی و اعتبارسنجی این فهرست، درصدد بررسی اصالت آن و ارزیابی میزان اعتبار انتسابش به ابن‌عباس است.

روش پژوهش: این پژوهش با رویکرد تاریخی ـ انتقادی و با بهره‌گیری از روش‌های سنتی و جدید نقد حدیث انجام شده است. بدین منظور، با جست‌وجو در منابع کهن و بررسی نسخه‌های خطی و چاپی آن‌ها، روایات ترتیب نزول قرآن استخراج و از حیث سند و متن با یکدیگر مقایسه شده‌اند. همچنین، اختلافات نسخه‌ای، اعم از سهوی و عمدی، بررسی و شاخصه‌های سندی و متنی مشترک و متمایز روایات شناسایی شده‌اند تا زمینه ارزیابی اعتبار روایت عطاء خراسانی فراهم شود.

یافته‌ها: بررسی منابع و نسخه‌های موجود، افزون بر آشکار ساختن اختلافات سندی و متنی میان روایات ترتیب نزول، به شناسایی منابع کهنی برای فهرست عطاء خراسانی انجامیده است که در پژوهش‌های پیشین به آن‌ها اشاره نشده یا مورد مراجعه قرار نگرفته‌اند. مقایسه گزارش‌ها نشان می‌دهد که فهرست موردبحث از حیث انتساب سندی و برخی مؤلفه‌های متنی با ملاحظات جدی مواجه است. به‌ویژه، گسست سند میان عطاء خراسانی و ابن‌عباس و وجود نقل مقطوع این فهرست از عطاء، در ارزیابی انتساب آن به ابن‌عباس اهمیت دارد.

نتیجه‌گیری: بر پایه بررسی‌های سندی، متنی و نسخه‌شناختی و با استناد به معیارهای نقد حدیث، انتساب فهرست ترتیب نزول عطاء خراسانی به ابن‌عباس قابل قبول نیست. یافته‌ها حاکی از آن است که عطاء خراسانی نخستین ناقل و منتشرکننده شناخته‌شده این فهرست بوده است؛ بنابراین، شهرت آن به‌عنوان فهرست ابن‌عباس، به‌تنهایی نمی‌تواند اصالت این انتساب را اثبات کند. این نتیجه بر ضرورت بازنگری انتقادی در استناد به این فهرست در مطالعات تاریخ قرآن و علوم قرآنی تأکید دارد.

استناد: : جان نثاری، سعیده؛ احمدنژاد، امیر و مهدوی راد، محمدعلی. (۱۴۰۵). تبار و اعتبار روایت ترتیب نزول ابن‌عباس به نقل از عطاء خراسانی، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۳۰۰-۲۶۹.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22762.4000

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

در بحث فهرست‌های ترتیب نزول قرآن کریم اغلب از فهرست ابن‌عباس یاد می‌شود، اما باید توجه داشت که ترتیب منسوب به ابن‌عباس، یک ترتیب واحد و مشخص نیست. روایت ترتیب نزول ابن‌عباس از چهار طریق مختلف نقل شده است: طریق کُرَیب، طریق ابوصالح و کلبی، طریق مجاهد و طریق عطاء خراسانی که به نام ابن‌عباس در سند روایت تصریح کرده‌اند. روایت مجاهد و روایت عطاء به صورت مقطوع و غیرمنتسب به ابن‌عباس نیز نقل شده‌اند. از لحاظ متن نیز هرکدام از این روایات در منابع مختلف با اختلافات حائز اهمیتی در ترتیب سور گزارش شده‌اند. در میان فهرست‌های روایی، فهرست ترتیب نزول عطاء خراسانی، به دلیل انتساب به ابن‌عباس، کامل بودن فهرست، نداشتن جابه‌جایی‌های غریب در ترتیب سور، طرق نقل متعدد و انتشار بیشتر در منابع اولیه، به عنوان فهرستی معیار شهرت یافته و در اغلب تألیفات و تحقیقات تفسیری و تنزیلی، از این فهرست با عنوان فهرست ابن‌عباس استفاده می‌شود. برای نمونه، آیت‌الله معرفت در «التمهید»، این فهرست را معیار دانسته و تنها سوره جاافتاده از آن، یعنی سوره حمد را با استفاده از روایت ترتیب نزول جابر بن زید در ردیف پنجم آن جایگذاری می‌کند (معرفت، ۱۳۸۸، ج۱، ص۱۶۷). با این وجود، این روایت نیز همانند سایر روایات ترتیب نزول، نوعی خبر واحد محسوب می‌شود و از لحاظ متن نیز در مواردی با دیگر روایات در تعارض است. پژوهش حاضر تلاش می‌کند، روایت ترتیب نزول عطاء خراسانی را که غالباً به‌عنوان فهرست ابن‌عباس معرفی می‌شود، از لحاظ تبار و اعتبار مورد بررسی و سنجش قرار دهد. به عبارت دیگر، این پژوهش به‌دنبال پاسخ به پرسش‌های ذیل است: ریشه فهرست عطاء چیست و آیا به‌واقع، از ابن‌عباس نقل شده است یا خیر؟ ارتباط این فهرست با سایر فهرست‌های روایی چگونه است؟ موارد اختلاف میان این فهرست و سایر فهرست‌های روایی چیست و مبنای این اختلاف کجاست؟ انگیزه تدوین و نشر این فهرست چه بوده است؟ و در نهایت، آیا این فهرست برای آن که معیار ترتیب نزول قرار گیرد اعتبار لازم را دارد یا خیر؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها، ابتدا تمامی روایات ترتیب نزول از منابع قابل دستیابی استخراج شده‌اند. برخی از منابع فهرست عطاء که در این مرحله از فرایند پژوهش به دست آمده و معرفی شده‌اند، نسبت به پیشینه این پژوهش برای اولین‌بار مورد توجه و مراجعه قرار گرفته‌اند. به دلیل امکان خطای استنساخ یا دخالت عمدی مؤلف و کاتب در ثبت سور، لازم است حتی‌الامکان به نسخ مختلف خطی و محقَّق و مطبوع از نسخه‌های مخطوط دست یافته و در آن‌ها دقت شود. نتیجه مراجعه به نسخ مختلف، کشف خطاهای متعددی در آثار و تحقیقات است که در مواردی در تحلیل‌ها نیز مؤثر هستند. در ادامه فرایند پژوهش، روایت عطاء با سایر روایات ترتیب نزول از حیث سند و محتوا مقایسه می‌شود. در این مرحله، با دقت در شاخصه‌های سندی و متنی مشترک میان روایات، سرنخ‌های همگرایی میان این فهرست و سایر فهرست‌های روایی ردیابی شده و ریشه‌های مشترک کشف شده و نقاط افتراق و مبنای اختلاف میان فهرست‌های روایی نیز در این مرحله بررسی می‌شود. سپس، با روش‌های سنتی و جدید نقد حدیث، به اعتبارسنجی روایت پرداخته خواهد شد. در نهایت تلاش می‌شود، از رهگذر تبارشناسی، مبنایابی و اعتبارسنجی این روایت، روند شکل‌گیری آن بازسازی شده و درباره ریشه، اصالت و اعتبار آن، به نحو قابل اثبات قضاوت شود.

۲. پیشینه تحقیق

غالب آثاری که درباره فهرست‌های روایی تألیفات شده‌اند، به روایت عطاء خراسانی از ابن‌عباس اشاره کرده‌اند. این روایت به عنوان مقبول‌ترین فهرست هم در میان اهل‌سنت و هم شیعه مطرح بوده است. در پیشینه از آثار ده قرن نخست که منبع پژوهش قرار گرفته و در متن مقاله به‌صورت مفصل خواهد آمد، می‌گذریم.

محمدباقر مجلسی (د ۱۱۱۱ ق) در باب «فی نزول هل أتی» به گزارش آنچه طبرسی درباره نزول سوره انسان آورده است، اشاره می‌کند و بخش مدنی فهرست عطاء از ابن‌عباس را ذکر می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج۳۵، ص۲۵۶).

تئودور نولدکه در کتاب «تاریخ قرآن»، فهرست ترتیب نزولی را که عمر بن محمد بن عبدالکافی در کتاب خود آورده است، گزارش می‌کند، اما نمی‌گوید که این روایت عطاء است. سپس، فهرست عطاء را از «المبانی لنظم المعانی» آورده و می‌گوید، این فهرست عطاء بن ابی‌رباح (ʿAṭāʾ b. Abī Rabāḥ) است. او به تردید در مکی و مدنی یکی از سوره‌ها که در «المبانی لنظم المعانی» آمده است نیز، اشاره می‌کند؛ اما در نسخه مرجع این پژوهش ـ به زبان انگلیسی ـ این سوره مورد تردید، سوره ۹۸ (=بینه) ثبت شده است (Noldeke, 2013, p. 50)؛ درحالی‌که در «المبانی» در روایت عطاء از ابن‌عباس از طریق ابن‌جریج، این تردید درباره سوره ضحی (۹۳) مطرح شده است. ممکن است ایراد از طرف مؤلف نباشد و به دلیل شباهت دو عدد 3 و 8 در برخی رسم‌الخط‌ها، تصحیف رخ داده باشد.

ابوعبدالله زنجانی در «تاریخ القرآن»، روایت ابن‌عبدالکافی را از کتاب نولدکه نقل می‌کند (زنجانی، ۱۴۰۴، ص۵۵). بنابراین، به نام عطاء خراسانی اشاره‌ای نکرده است. همچنین، او به فهرست نقل شده در «الفهرست» ابن‌ندیم از قول محمد بن نعمان بن بشیر اشاره می‌کند که در مکی ـ مدنی تنها در سوره «الاحزاب» با سایر اقوال مورد مقایسه تفاوت می‌کند (زنجانی، ۱۴۰۴، ص۴۱). در بخش ۳-۳ نشان داده می‌شود، این تنها یک تصحیف است که به‌جای سوره احزاب، نام سوره اعراف نوشته شده است. بی‌توجهی به این اشتباه به برخی کتب دیگر نیز راه یافته است (برای نمونه، حجتی، ۱۳۹۳، ص۳۹۸؛ بدوی، ۱۴۲۶، ص۱۱۱).

محمد عزت دروزه در مقدمه کتاب «التفسیر الحدیث»، مآخذ اولیه ترتیب نزول خود را ذکر کرده و کتاب ابن‌عبدالکافی را به عنوان مرجع خود معرفی کرده است (دروزه، ۱۳۸۱، ج۱، ص۱۵).

نیول رابینسون نیز در فصل چهارم کتاب «کشف قرآن»، منابع روایی برای تعیین ترتیب تاریخی نزول، در بخش فهرست‌های روایی، روایت عطاء از ابن‌عباس را از کتاب ابن‌عبدالکافی گزارش می‌کند (Robinson, 2003, p. 69). او در پی‌نوشت توضیح می‌دهد که این را از کتاب تاریخ قرآن نولدکه ـ شوالی گرفته است. بنابراین او نیز، کتاب ابن‌عبدالکافی را ندیده است (Robinson, 2003, p. 308).

محمدهادی معرفت در «التمهید»، برای ارائه یک فهرست کامل، روایت ترتیب نزول عطاء از ابن‌عباس را ملاک قرار داده و با استفاده از ترتیب جابر بن زید آن را تکمیل کرده است (معرفت، ۱۳۸۸، ج۱، ص۱۶۷).

جعفر نکونام به کتاب ابن‌عبدالکافی و الایضاح اندرابی اشاره کرده؛ اما به آنها دسترسی نداشته است. او به «زین الفتی»، «جمال القراء» سخاوی، «فتح الباری» ابن‌حجر و از همه مهم‌تر، تفسیر «النکت و العیون» ماوردی که کهن‌ترین منبع روایت مقطوع عطاء است، اشاره‌ای ندارد (نکونام، ۱۳۸۰، ص۱۳۱). در سایر تألیفات متأخر مانند «شناخت‌نامه تنزیلی» بهجت‌پور (بهجت‌پور، ۱۳۹۴) نیز، از این کتب به عنوان مرجع روایت عطاء استفاده نشده است.

در مقاله حاضر منابع کهن متعددی به عنوان منبع روایات ترتیب نزول برای اولین‌بار معرفی می‌شوند. این پژوهش تلاش کرده است به نسخ خطی این آثار نیز دست یافته و خطاهای ممکن در نقل و کتابت این فهرست را اصلاح کند. در میان آثار پیشین، هیچ پژوهشی به بررسی تبار و خاستگاه فهرست عطاء و سنجش اعتبار آن نپرداخته است. آنچه در این تألیفات از اعتبار، ریشه و مبنای روایات ترتیب نزول گفته شده است، اظهار نظری کلی است. برای مثال علامه طباطبایی اتصال این روایات به پیامبر(ص) را رد کرده

و ارزش و اعتباری برای این روایات قائل نیست (طباطبایی، ۱۳۵۳، ص۱۸۶). نکونام فهرست‌های روایی را معتبر و ریشه آن‌ها را نقل از ابن‌عباس و او از امام علی(ع) و در نتیجه متصل به پیامبر(ص) دانسته است (نکونام، ۱۳۸۰، ص۱۳۷) و عمران سمیح نزال این روایات را اجتهادات صحابه، تابعان و اتباع ایشان معرفی کرده است (نزال، ۱۴۲۷، ص۶۴). می‌توان گفت، نوشتار حاضر اولین پژوهش مستقل درباره فهرست ترتیب نزول عطاء است که ضمن جمع‌آوری این روایت از تمامی منابع موجود و مقایسه آن با سایر روایات ترتیب نزول، به تبارشناسی و اعتبارسنجی آن پرداخته است.

۳. روایت عطاء از ابن‌عباس در منابع کهن

روایت عطاء خراسانی در منابع زیر، مربوط به ده قرن نخست یافت شد:

نمودار ۱. منابع در دسترس از روایت ترتیب نزول عطاء (از ابن‌عباس/ مقطوع) تا قرن۱۰ (به ترتیب وفات مؤلف)

در میان فهرست‌های روایی، روایت عطاء بالاترین میزان نقل در منابع را دارد؛ ۱۲ منبع از میان ۳۶ منبع حاوی فهرست‌های ترتیب نزول، مربوط به ده قرن نخست که با جست‌وجوی گسترده در این پژوهش به آنها دست یافته شد. در رتبه‌بندی میزان گزارش یک فهرست در منابع مختلف، پس از روایت عطاءخراسانی از ابن‌عباس، روایت مقطوع عکرمه و حسن بصری (۹ منبع) و فهرست حسین بن واقد (۹ منبع) قرار دارد.

اولین منبعی که برای روایت عطاء یافت شد، «فضائل القرآن» ابن‌ضریس مربوط به قرن سوم هجری است. در یکی از منابع این روایت، یعنی تفسیر ماوردی مربوط به قرن پنجم، این فهرست از طریقی متفاوت به صورت مقطوع از عطاء نقل شده است. حسکانی

نیز این روایت را از چند طریق نقل کرده که یکی از این طرق، مقطوع است و برای اولین‌بار در این کتاب دیده می‌شود. سخاوی این روایت را بدون ذکر سند و منبع آورده است و منابع بعدی آن را از «فضائل القرآن» ابن‌ضریس گزارش کرده‌اند. در منابع بعد از قرن دهم نیز، این روایت بیش از سایر روایات ترتیب نزول مورد توجه و استناد قرار گرفته است.

۳-۱. روایت عطاء در «فضائل القرآن» ابن‌ضریس

کتاب «فضائل القرآن و ما انزل من القرآن بمكة وما انزل بالمدينة»، اثر محمد بن ایوب بن یحیی بن الضریس، از محدثان اهل کوفه و متوفی ۲۹۴ ق در ری است. سزگین به کوفی بودن او اشاره نکرده و این مطلب راکه در ری از دنیا رفته، آورده است. برعکس، بخاری اشاره‌ای به ری نکرده است (بخاری، بی‌تا، ج۱، ص۲۶۷؛ سزگین، ۱۹۹۱، ج۱، ص۹۶). مؤلف در اوایل کتاب، بابی با عنوان «باب في ما نزل من القرآن بمكة و ما نزل بالمدينة» گشوده و در آن روایت عطاء از ابن‌عباس را از دو طریق نقل کرده است:

«أخبرنا أحمد [بن اسحاق بن نيخاب الطيبى]، قثنا محمد [بن ايوب بن ضريس] قال: أنبا محمد بن عبداللّه بن أبي جعفر الرازي قال: قال عمر بن هارون: قثنا عثمان بن عطاء، عن أبيه، عن ابن‌عباس قال: أول ما نزل من القرآن بمكة وما أنزل منه بالمدينة الأول فالأول، فكانت إذا نزلت فاتحة سورة بمكة فكتبت بمكة، ثم يزيد اللّه فيها ما يشاء وكان أول ما أنزل من القرآن اقرأ باسم ربّک الّذي خلق، ثم ن والقلم، ثم يا أيها المزّمّل، ثم يا أيها المدّثّر، ثم تبّت يدا أبي لهبٍ، ثم إذا الشّمس كوّرت، ثم سبّح اسم ربّک الأعلى، ثم واللّيل إذا يغشى، ثم والفجر وليالٍ عشر، ثم والضّحى، ثم ألم نشرح، ثم والعصر، ثم والعاديات، ثم إنّا أعطيناک، ثم ألهاكم التّكاثر، ثم أرأيت الّذي يكذّب، ثم قل يا أيّها الكافرون، ثم ألم تركيف فعل ربک، ثم [قل] أعوذ بربّ الفلق، ثم [قل] أعوذ بربّ النّاس، ثم قل هو اللّه أحد، ثم والنّجم إذا هوى، ثم عبس وتولّى، ثم إنّا أنزلناه في ليلة القدر، ثم والشّمس وضحاها، ثم والسّماء ذات البروج، ثم والتّين والزّيتون، ثم لإيلاف قريشٍ، ثم القارعة، ثم لا أقسم بيوم القيامة، ثم ويلٌ لكلّ همزة، ثم والمرسلات، ثم ق والقرآن، ثم لا أقسم بهذا البلد، ثم والسّماء والطّارق، ثم اقتربت السّاعة، ثم ص والقرآن، ثم الأعراف، ثم قل أوحي، ثم يس والقرآن، ثم الفرقان، ثم الملائكة، ثم كهيعص، ثم طه، ثم الواقعة، ثم طسم الشعراء، ثم طس النمل، ثم طسم القصص، ثم بني‌إسرائيل، ثم يونس، ثم هود، ثم يوسف، ثم الحجر، ثم الأنعام، ثم الصافات، ثم لقمان، ثم سبأ، ثم الزّمر، ثم حم المؤمن، ثم حم السّجدة، ثم حم عسق، ثم الزّخرف، ثم الدّخان، ثم الجاثية، ثم الأحقاف، ثم الذاريات، ثم هل أتاک حديث الغاشية، ثم الكهف ثم النحل، ثم إنّا أرسلنا نوحاً، ثم سورة إبراهيم، ثم الأنبياء، ثم المؤمنون، ثم تنزيل السّجدة، ثم الطور، ثم تبارک الملک، ثم الحاقة، ثم سأل سائلٌ، ثم عمّ يتساءلون، ثم النّازعات، ثم إذا السّماء انفطرت، ثم إذا السّماء انشقّت، ثم الرّوم، ثم العنكبوت، ثم ويلٌ للمطفّفين؛ فهذا ما أنزل اللّه عزّ وجل بمكة وهي خمس وثمانون سورة.

ثم أنزل بالمدينة سورة البقرة، ثم الأنفال، ثم آل‌عمران، ثم الأحزاب، ثم الممتحنة، ثم النساء، ثم إذا زلزلت، ثم الحديد، ثم سورة محمد، ثم الرّعد، ثم سورة الرحمن، ثم هل أتى على الإنسان، ثم يا أيّها النّبيّ إذا طلّقتم، ثم لم يكن، ثم الحشر، ثم إذا جاءنصر اللّه، ثم النور، ثم الحج، ثم المنافقون، ثم المجادلة، ثم الحجرات، ثم لم تحرّم، ثم الجمعة، ثم التّغابن، ثم الحواريون، ثم الفتح، ثم المائدة، ثم التوبة؛ فذلک ثمان وعشرون سورة، فجميع القرآن مائة سورة و ثلاث عشرة سورة، وجميع آي القرآن ستة آلاف آية وست مائة آية وست عشرة آية، وجميع حروف القرآن ثلاث مائة ألف حرف وثلاثة وعشرون ألف حرف وست مائة حرف وأحد وسبعون حرفا» (ابن‌ضریس، ۱۴۰۸، صص۳۳-۳۵).

در ابتدای روایت، مبنای فهرست با پیش‌فرض عدم پیوستگی سور مطرح شده است: «اگر ابتدای سوره‌ای در مکه نازل شده باشد، در فهرست سور مکی ثبت می‌شود. سپس، خداوند هرچه بخواهد در آن اضافه می‌کند. عبارت «الاول فالاول» تنها در روایات نقل شده از عطاء و روایت محمد بن عمر رومی (رازی، بی‌تا، ص۷۹) آمده است. محمدبن عمر رومی متوفی بین ۲۳۱ تا ۲۴۰ق، از اصحاب شعبة بن حجاج است (ذهبی، ۱۴۰۵، ج۱۰، ص۴۲۰). بررسی‌های موازی در این پژوهش نشان می‌دهد، روایت او نیز برگرفته از روایت عطاء است. این عبارت به معنای یکی پس از دیگری و به ترتیب است (آذرنوش، ۱۳۸۶، ص۲۲). در روایت تصریح شده است که ۸۵ سوره مکی و ۲۸ سوره مدنی هستند که در مجموع ۱۱۳ سوره می‌شود. سیوطی در «الاتقان» این روایت را از کتاب ابن‌ضریس نقل می‌کند؛ اما آمار سوره‌ها در نقل سیوطی وجود ندارد (سیوطی، ۱۴۲۱، ج۱، ص۶۰). جاافتادگی در متن فهرست وجود ندارد. تنها سوره‌ای که در این فهرست نیامده، سوره حمد است[۱]. این روایت از طریق عمر بن هارون از پسر عطاء، یعنی عثمان بن عطاء نقل شده است. مؤلف در ادامه می‌گوید، روایتی مشابه از ابن‌جُرَیج از عطاء از ابن‌عباس نیز به ما رسیده است؛ با این تفاوت که ابن‌جریج در مکی و مدنی بودن سوره ضحی تردید داشته و به تعداد حروف و آیات قرآن نیز اشاره نکرده است: «أخبرنا أحمد، قثنا محمد قال: أنبا ابن‌أبي جعفر قال: قال عمر: حدثني ابن‌جريج، عن عطاء الخراساني، عن ابن‌عباس بنحوه إلّا أنّ ابن‌جريج قال: و الضُّحى مكي أو مدني و لم يذكر الحروف و لا الآي» (ابن‌ضریس، ۱۴۰۸، ص۳۵).

سند روایت تا ابن‌جریج مشابه روایتی است که از عثمان بن عطاء نقل شده است. بنابراین، سند دو روایت تنها در ابن‌جریج و عثمان بن عطاء تفاوت دارند.

۳-۲. روایت عطاء در «عدد سور القرآن» ابن عبدالکافی

کتاب «بیان عدد سور القرآن وآیاته و کلماته و حروفه و تلخیص مکیة من مدنیة»، اثر ابوالقاسم عمر بن محمد بن عبدالکافی (به اختصار: ابن‌عبدالکافی)، متوفی حدود ۴۰۰ هجری است. قالب این کتاب، همچون بسیاری از کتاب‌های العدد، بیان ویژگی‌های تنزیلی و ظاهری سوره‌ها و آیات قرآن است. در مقدمه مفصل این کتاب، روایت ترتیب نزول عطاء از ابن‌عباس به‌طور کامل آمده است. در اینجا برای اختصار، به ذکر سند و عبارت انتهایی بسنده می‌کنیم: «على ما سمعت الإمام أبا الحسن الفارسي رحمه الله تعالى قال: سمعت الإمام أبا بكر أحمد بن الحسين بن مهران أنه قال: روي عن عبدالله بن عمر عن أبيه و عن عثمان بن عطاء الخراساني، عن أبيه عن ابن‌عباس أنه قال... فجميع سور القرآن مائة و ثلاث عشرة سورة على ما صحّ من اختلاف الائمة المكى و المدنى من القرآن» (ابن‌عبدالکافی، ۱۴۳۱، ص۱۷۴).

ابن‌عبدالکافی این روایت را از استادش ابوالحسن فارسی گرفته است. تنها بخش انتهای سند، یعنی از عثمان بن عطاء با سند روایت ابن‌ضریس یکسان است. در این سند، عثمان بن عطاء بر پدر عبدالله بن عمر عطف شده است. محقق کتاب معتقد است، منظور از عمر همان عمر بن هارون در سند روایت ابن‌ضریس است که به اشتباه عثمان بر آن عطف شده است و باید میان این دو عنوان نیز، از «عن» استفاده می‌شد. ترتیب سور در نقل ابن‌عبدالکافی کاملاً مشابه روایت ابن‌ضریس است. توضیحات روایت مانند مبنای جایگذاری سور در فهرست و نام‌گذاری سور نیز تا حد زیادی شبیه است. تنها در مورد سوره صف، در روایت ابن‌ضریس از عنوان «حواریون» استفاده شده بود. انتهای روایت ابن‌ضریس علاوه بر تعداد سور، تعداد آیات و کلمات و حروف نیز آمده است، اما

۱. در نسخه الکترونیکی نرم افزار «مکتبة الشاملة» در ردیف پنجم ترتیب، سوره حمد با عنوان «الفاتحة» ثبت شده است؛ درحالی‌که این نسخه مشخصات کتاب‌شناسی یکسانی با نسخه چاپی استفاده شده در این مقاله دارد. عددهای تصریح شده در روایت نیز، بر همین اساس تغییر یافته و شمار سور مکی ۸۶ سوره و مجموع سوره‌های قرآن ۱۱۴ سوره ذکر شده است. همچنین، به‌جای عثمان بن عطاء، به اشتباه عمر بن عطاء نوشته شده است.

روایت ابن‌عبدالکافی این آمار را ندارد. شباهت زیاد این دو روایت نشان‌دهنده یکسانی این دو و عدم تغییر عمدی یا سهوی توسط راویان غیر مشترک و صاحبان کتب در متن روایت است.

۳-۳. روایت عطاء در «الفهرست» ابن‌النديم

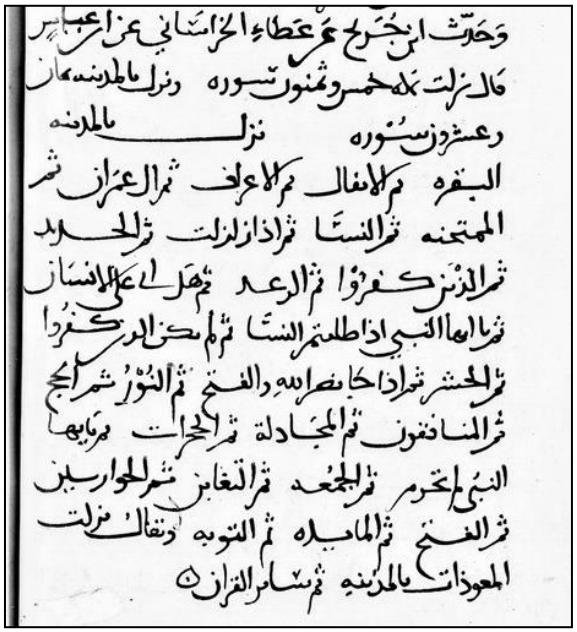
کتاب «الفهرست» اثر معروف ابن‌ندیم، محمد بن ابی‌یعقوب، کتاب‌شناس، فهرست‌نگار و محقق بغدادی، متوفی ۳۸۰ ق است. ابن‌ندیم در مقاله اول کتاب خود، فهرست ترتیب نزولی را با به دنبال هم آوردن چند روایت آورده است. او بخش مدنی فهرست را با نقل از ابن‌جریج از روایت عطاء از ابن‌عباس چنین می‌آورد:

«و حدث ابن‌جريج عن عطاء الخراساني عن ابن‌عباس قال نزلت بمكة خمس و ثمانون سورة و نزل بالمدينة ثمان و عشرون سورة. نزل بالمدينة: البقره، ثم الأنفال، ثم الأعراف، ثم آل‌عمران، ثم الممتحنة، ثم النساء، ثم إذا زلزلت، ثم الحديد، ثم الذين كفروا، ثم الرعد، ثم هل أتى على الإنسان، ثم يا أيها النبي إذا طلقتم النساء، ثم لم يكن الذين كفروا، ثم الحشر، ثم إذا جاء نصر اللّه و الفتح، ثم النور، ثم الحج، ثم المنافقون، ثم المجادلة، ثم الحجرات، ثم يا أيها النبي لم تحرم، ثم الجمعة، ثم التغابن، ثم الحواريين، ثم الفتح، ثم المائدة، ثم التوبة» (ابن‌ندیم، نسخه‌پاریس، ص۳۱).

در نسخ خطی موجود از این بخش از الفهرست[۱] (ابن‌ندیم، نسخه‌پاریس، ص۳۱؛ ابن‌ندیم، نسخه‌کتابخانه‌اسنادملی، تصویر۳۸) و همه نسخه‌های مطبوع این کتاب (ابن‌ندیم، ۱۴۱۷؛ dodge, 1970, p. 52)، به‌جای سوره احزاب، عنوان الأعراف میان دو سوره انفال و آل‌عمران نوشته شده است. این در حالی است که در بخش سور مکی این روایت، از سوره المص نام برده شده است و سوره احزاب را در جای دیگری ذکر نکرده است. در سایر منابع فهرست‌های عطاء، این جایگاه مربوط به سوره احزاب است؛ البته، بعد از آل‌عمران. در ترتیب زهری که در نسخه خطی کتاب «تنزیل القرآن» منسوب به او آمده است نیز، همین تصحیف اتفاق افتاده و به‌جای سوره احزاب به اشتباه عنوان اعراف ثبت شده است (زهری، نسخه خطی، ص۱۴؛ ابن‌ندیم، ۱۴۲۹، ص۹۲). در نسخه چاپی کتاب زهری، این اشتباه تصحیح شده است؛ اما هیچ‌کدام از نسخ چاپی «الفهرست» که در این پژوهش بررسی شدند، این اشتباه را تصحیح نکرده و حتی اشاره‌ای به آن نکرده‌اند.

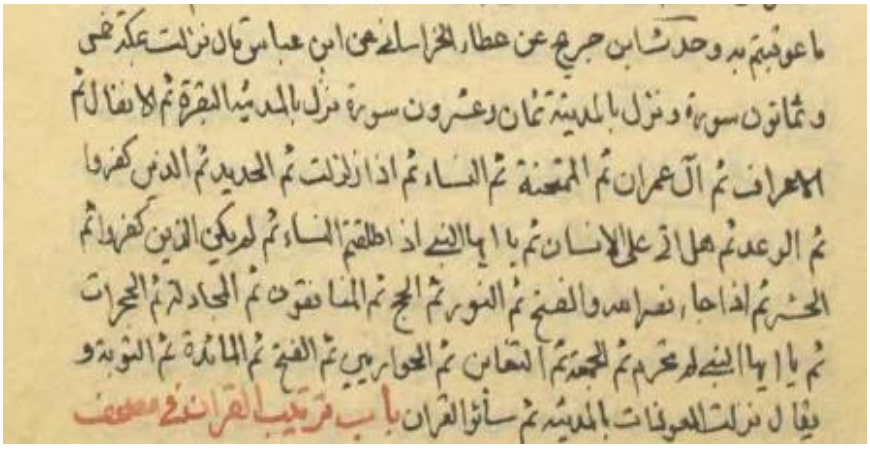
سوره «رحمان» در فهرست سور مدنی روایت عطاء در «الفهرست» ابن‌ندیم نیامده است. دلیل نام نبردن از سوره رحمان این است که بخش مکی فهرست ابن‌ندیم از مجاهد نقل شده و سوره رحمان در فهرست مجاهد، مکی است. در مورد سایر سوره‌ها، این فهرست کاملاً مطابق بخش مدنی روایاتی است که در دو منبع پیشین آمده است. تصویر ۱ مربوط به کهن‌ترین نسخه خطی موجود از صفحات مربوط به روایات ترتیب نزول و ترتیب مصحف الفهرست ابن‌ندیم است که در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود:

۱. شایان ذکر است، نسخه موجود در موزه چستربیتی ایرلند فاقد این بخش از کتاب «الفهرست» است (ابن‌ندیم، نسخه چستربیتی).

تصویر۱. فهرست عطاء از ابن‌عباس در نسخه خطی الفهرست ابن‌ندیم (نسخه کتابخانه ملی فرانسه ـ پاریس)

نسخه خطی زیر یک نسخه متأخرتر است که در آن نیز، همین اشتباه نوشتن «الاعراف» به‌جای «الاحزاب» و تقدم آن بر آل‌عمران تکرار شده است:

تصویر ۱. ترتیب عطاء خراسانی در یک نسخه خطی از الفهرست ابن‌ندیم (سازمان اسناد وکتابخانه ملی)

عبارت «یقال نزلت المعوذات بالمدینة ثم سائر القرآن» که در انتهای فهرست چند روایتی ابن‌ندیم آمده است، مشابهی در متن روایت عطاء و حتی سایر فهرست‌های ترتیب نزول ندارد. در فهرست ابوصالح از ابن‌عباس (یعقوبی، بی‌تا، ج۲، ص۳۳؛ «المبانی»، نسخه‌خطی، تصویر۳؛ «المبانی»، جفری، ۱۳۹۲، صص۸-۱۰) و هر دو فهرست روایت شده از مقاتل بن سلیمان در تفسیر شهرستانی (شهرستانی، ۱۳۶۸، صص۷آ-۹آ)، سوره‌های فلق و ناس در انتهای بخش مدنی آمده‌اند. برخی روایات مکی ـ مدنی نیز معوذتین را مدنی معرفی کرده‌اند، مانند مجاهد (نحاس، بی‌تا، ص۱۷۳). بنابراین، این جمله را ابن‌ندیم یا مرجع او با توجه به سایر روایات افزوده است.

۳-۴. روایت عطاء در «المبانی لنظم المعانی»

تفسیر «المبانی لنظم المعانی» اثری است که اول‌بار با تحقیق و چاپ مقدمه آن توسط آرتور جفری در کتاب «مقدمتان فی علوم القرآن» عَرضه شد[۱]. در تنها نسخه خطی موجود از این کتاب که در موزه برلین آلمان نگهداری می‌شود[۲]، نامی از مؤلف کتاب نیست؛ اما قرائن و بررسی‌ها نشان می‌دهد، مؤلف «المبانی» همان مؤلف کتاب «زین الفتی فی شرح سورة هل اتی» و از علمای کرامیه خراسان در قرن پنجم هجری است (برای تحقیق درباره مؤلف «المبانی»، ر.ک: انصاری، ۱۳۸۱، ص۸۰؛ رحمتی، ۱۳۸۳ب، ص۲۹). مؤلف «المبانی» از مشایخ خود، روایت عطاء از ابن‌عباس را از همان طریق عمر بن هارون از پسر عطاء نقل کرده است. به جهت اختصار تنها سند روایت، ابتدای روایت و بخش مدنی آن ذکر می‌شود: «قال و أخبرنا ابوالنضر قال حدثنا ابوسهل الأنماری قال حدثنا محمد ابن‌حاتم الجوزجانی و غیره. قالوا أخبرنا إبراهیم بن یوسف قال حدثنا عمر ابن‌هارون؛ عن عثمان بن عطاء، عن أبیه، عن ابن‌عباس قال:

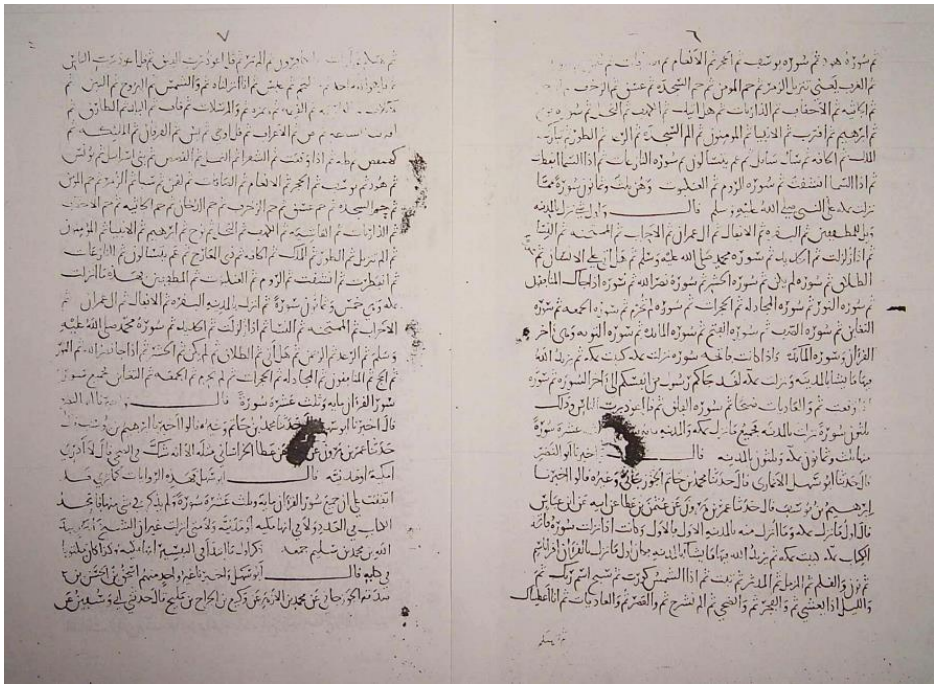
أول ما نزل بمکة و ما أنزل منه بالمدینة الأول فالأول و کانت إذا نزلت سورة فاتحة الکتاب بمکة کتبت بمکة، ثم یزید اللّه فیها ما یشاء بالمدینة فکان اول ما نزل بالقرآن... ثم أنزل بالمدینه البقرة؛ ثم الأنفال، آل‌عمران؛ ثم الأحزاب، ثم الممتحنة؛ ثم النساء، ثم إذا زلزلت، ثم الحدید، ثم سورة محمد صلی اللّه علیه و سلم، ثم الرعد، ثم الرحمن، ثم هل أتی، ثم الطلاق؛ ثم لم یکن؛ ثم الحشر، ثم إذا جاء نصر اللّه؛ ثم النور، ثم الحج، ثم المنافقون، ثم المجادلة، ثم الحجرات، ثم یا أیها النبی لم تحرم، ثم الجمعة، ثم التغابن. فجمیع سور القرآن مائة و ثلاث عشرة سورة» (المبانی، نسخه‌خطی، صص۶-۷؛ «المبانی»، جفری، ۱۳۹۲، صص۱۰-۱۲).

راوی ابتدای سند، «محمد بن علی»، به قرینه سند روایت قبل حذف شده است. روایت «المبانی» از ترتیب عطاء نیز همانند نقل ابن‌ضریس با ذکر مبنای فهرست آغاز شده است. با این تفاوت که یک جابه‌جایی در جمله‌بندی وجود دارد که ناشی از خطای استنساخ است: «إذا نزلت فاتحة سورة بمکة فکتبت بمکه» (ابن‌ضریس، ۱۴۰۸، ص۳۳) ← «إذا نزلت سورة فاتحة الکتاب بمکة کتبت بمکة» (المبانی، نسخه‌خطی، ص۶؛ «المبانی»، جفری، ۱۳۹۲، ص۱۰).

---

۱. پیش از انتشار این مقدمه توسط آرتور جفری در سال ۱۹۵۴میلادی، تئودور نولدکه در کتاب «تاریخ قرآن» (سال ۱۸۶۰میلادی) از نسخه خطی «المبانی» استفاده کرده و فهرست‌های روایی ترتیب نزول قرآن را بر اساس آن آورده است (Noldeke,2013, p. 47).

۲. بنیاد محقق طباطبائی قم و دکتر محمدکاظم رحمتی تصویر نسخه برلین که از آغاز کتاب تا پایان سوره حجر را شامل می‌شود، در اختیار نویسندگان قرار دادند.

تصویر ۲. روایت ترتیب نزول عطاء از ابن‌عباس در نسخه خطی «المبانی»

ترتیب سور در هر دو نقل کاملاً یکسان است و هیچ جابه‌جایی در ترتیب مشاهده نمی‌شود، اما بخش آخر فهرست مدنی در کتاب «المبانی» از قلم افتاده است. این بخش در کتاب «زین الفتی» بین کلمه «التغابن» و «فجمیع» به این صورت است: «ثم الحواریون، (ثم الفتح: در حاشیه نسخه خطی کهن)، ثم المائدة، ثم التوبة» که شامل چهار سوره آخر مدنی است (عاصمی، نسخه‌خطی اول، تصویر ۱۵؛ عاصمی، نسخه‌خطی دوم، ص۵۲؛ عاصمی، محمودی، ۱۴۱۸، ج۱، ص۴۰). شمار حروف و آیات در این روایت نیز وجود ندارد.

در «المبانی» هم مانند «فضائل القرآن» ابن‌ضریس، پس از پایان روایت گزارش شده که فهرست مشابهی از طریق دیگری نقل شده است، تنها با این تفاوت که راوی در مکی و مدنی بودن سوره ضحی تردید دارد: «قال و أخبرنا ابوالنضر قال أخبرنا ابوسهل الأنماری. حدثنا محمد بن حاتم و غیره قالوا أخبرنا إبراهیم بن یوسف قال حدثنا عمر بن هارون، عن-جوهرریختگی- عن عطاء الخراسانی مثله [تصحیح نسخه توسط جفری: عن عثمان بن عطاء الخراسانی (جفری، ۱۳۹۲، ص۱۲)]. إلا أنه شک فی الضحی. قال لا أدری أمکیة أو مدینة» (المبانی، نسخه‌خطی، ص۷).

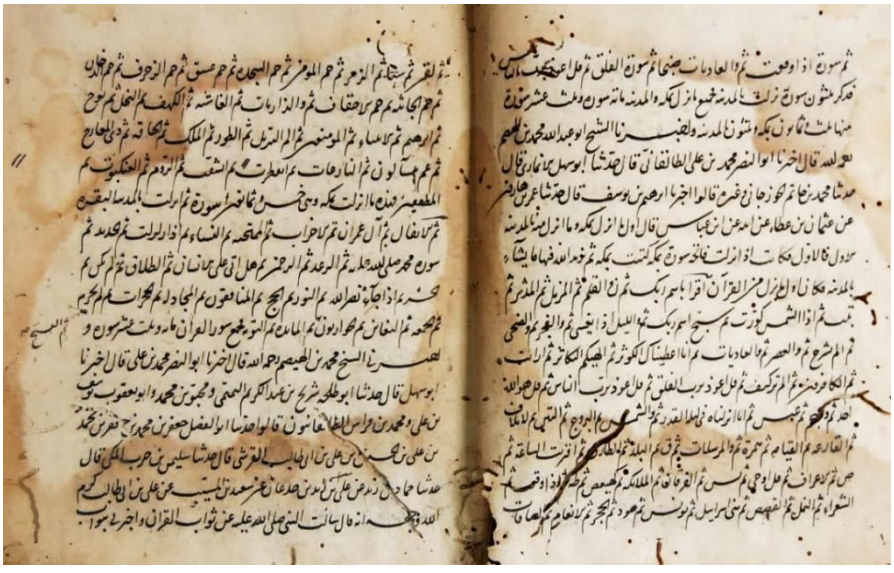
راویان نام‌برده این روایت، دقیقاً مطابق روایت قبل هستند و به نظر می‌رسد، همانگونه که ابن‌ضریس برای همانندی فهرست عطاء از طریق ابن‌جریج این مطلب را آورده، مؤلف «المبانی» نیز بنا داشته است این بار طریق ابن‌جریج را یادآور شود، اما در نسخه خطی، روی نام راوی، جوهر ریخته است و محقق کتاب (جفری) بدون مراجعه به مشابه این روایت در «فضائل القرآن» ابن‌ضریس، به اشتباه نام «عثمان» را به‌جای جوهرریختگی تکرار کرده است. او حتی به‌جای «عن» که نوشتار آن واضح است، واژه «بن» را جایگزین کرده است. سند تصحیح شده این روایت چنین است: «قال و أخبرنا ابوالنضر قال أخبرنا ابوسهل الأنماری حدثنا محمد بن حاتم و غیره قالوا أخبرنا إبراهیم بن یوسف قال حدثنا عمر بن هارون عن ابن‌جریج عن عطاء الخراسانی مثله».

در این سند نامی از ابن‌عباس برده نشده است؛ درحالی‌که ابن‌ضریس این طریق را هم به ابن‌عباس مسند کرده است. طریق ابن‌جریج در «الفهرست» ابن‌ندیم نیز مسند به ابن‌عباس است.

مؤلف از قول ابوسهل انماری، درباره عدد ذکر شده به عنوان مجموع سوره‌های قرآن در فهرست‌های ابوصالح و عطاء می‌گوید: «همانطور که می‌بینید، این روایات اتفاق دارند که سوره‌های قرآن ۱۱۳ سوره هستند و در هیچ‌کدام از آنها، فاتحةالکتاب نه شمرده شده و نه از مکی و مدنی بودن آن سخنی گفته شده و نه به زمان نزول آن اشاره شده است؛ اما برخلاف این دو روایت، روایاتی از مکی و مدنی بودن و زمان نزول فاتحةالکتاب نقل شده است». در ادامه، روایت ترتیب نزول سعید بن مسیب از امام علی(ع) را نقل می‌کند که سوره حمد را به عنوان اولین سوره مکی نام برده و در پایان از قول پیامبر(ص) تصریح کرده که شمار کل سوره‌ها ۱۱۴ سوره است (ر.ک: «المبانی»، جفری، ۱۳۹۲، صص۱۳-۱۵).

۳-۵. روایت عطاء در «زین الفتی»

کتاب «زین الفتی فی شرح سورة هل اتی»، اثر دیگری از همان مؤلف «المبانی»، روایات ترتیب نزولی که در «المبانی» آمده را تکرار کرده است. روایت عطاء نیز به صورتی مشابه در هر دو منبع آمده و مشخص است که اختلافات میان آن دو، ناشی از خطای نسخه‌نویسان است. به دلیل شباهت زیاد، تنها سند روایت و بخش پایانی آن را ذکر می‌کنیم و اختلاف روایت در دو کتاب را در ادامه توضیح خواهیم داد: «و أخبرنا الشيخ ابوعبداللّه محمّد بن الهيصم رحمه الله قال: أخبرنا ابوالنصر محمّد بن علي الطالقاني قال: حدثنا ابوسهل الأنماري قال: حدثنا محمّد بن حاتم الجوزجاني و غيره قالوا: أخبرنا إبراهيم بن يوسف قال: حدثنا عمر بن هارون، عن عثمان بن عطاء، عن أبيه عن ابن‌عباس قال...ثم الجمعة ثم التغابن ثم الحواريون (ثم الفتح) ثم المائدة ثم التوبة، فجمع سور القرآن مائة و ثلاث عشر سورة» (عاصمی، نسخه‌خطی اول، تصویر ۱۵؛ عاصمی، نسخه‌خطی دوم، صص۵۰-۵۲؛ محمودی، ۱۴۱۸، ج۱، صص۳۸-۴۰). سند روایت کاملاً مشابه روایت «المبانی» است، تنها اینکه شیخِ مؤلف در «زین الفتی»، «محمّد بن الهیصم» عنوان شده، اما در «المبانی» به‌جای این عنوان، از «محمد بن علی» نام برده شده است که به نظر می‌رسد، این دو عنوان متحد باشند (رحمتی، ۱۳۸۳الف، ص ۴۰).

تصویر ۳. روایت عطاء از ابن‌عباس در نسخه خطی کهن «زین الفتی»

روایت عطاء در نسخ موجود از «زین الفتی» با آنچه در نسخه خطی «المبانی» آمده است، چند تفاوت دارد: الف) عبارت نادرست «اذا نزلت فاتحة الکتاب» در «المبانی»، در زین الفتی به صورت صحیح آمده است؛ ب) جاافتادگی سوره یوسف در ترتیب عطاء که در هر دو نسخه خطی زین الفتی و به تبع آن نسخه چاپی از قلم افتاده است. ج) چهار سوره‌ای که از انتهای فهرست عطاء در نسخه خطی «المبانی» از قلم افتاده بود (صف، فتح، مائده و توبه)، در روایت زین الفتی ذکر شده است. «ثم الفتح» در نسخه خطی کهن زین الفتی در حاشیه نوشته شده و در نسخه بعدی که مرجع دکتر محمودی است، در متن قرار گرفته است (عاصمی، نسخه‌خطی اول، تصویر ۱۵؛ عاصمی، نسخه‌خطی دوم، ص۵۲). در زین الفتی، به روایت عطاء از طریق ابن‌جریج اشاره نشده است.

۳-۶. روایت مقطوع عطاء در «النکت و العیون» ماوردی

کتاب «النکت و العیون فی تفسیر القرآن الکریم» اثر علی بن محمد بن حبیب ماوردی شافعی، زاده ۳۶۴ قمری در بصره و متوفی ۴۵۰ قمری در بغداد است (ماوردی و عبدالرحیم، بی‌تا، ج۱، ص۱۰). در تفسیر ماوردی، ذیل سوره علق، روایت دیگری از ترتیب عطاء از طریقی کاملاً متفاوت نقل شده است که در سند آن به نام ابن‌عباس اشاره نشده است. او این روایت را وافی‌ترین روایت ترتیب نزول دانسته است. ترتیب سوره‌ها در این روایت کاملاً مطابق فهرست روایت شده از طریق عثمان بن عطاء است: «آدم ابن‌أبي أناس عن أبي شيبة شعيب بن زريق عن عطاء الخراساني قال: بلغنا أن هذا ما نزل من القرآن بمكة و المدينة الأول فالأول، فكان أول ما نزل فيما بلغنا: اقْرَأْ بِاسْمِ ربِّک...» (ماوردی، بی‌تا، ج۶، ص۳۱۰).

ماوردی گوید: «مردم در نزول سور اختلاف زیادی دارند، اما من این روایت را تمام‌تر و درست‌تر یافتم. پس در اینجا آوردم» (ماوردی، بی‌تا، ج۶، ص۳۱۰). این سخن ماوردی دالّ بر اهمیت و تعدد فهرست‌های روایی در عصر اوست. روایت ماوردی به صورت مقطوع از عطاء نقل شده است و تصریح بر واژه «بلغنا» و تأکید بر آن، به این معنا که «اینطور به ما رسیده»، می‌تواند راهنمای تبار و مبنای این فهرست باشد. ترتیب سور در این فهرست کاملاً مطابق فهرستی است که ابن‌ضریس، ابن‌عبدالکافی، ابن‌ندیم و صاحب «المبانی» و زین الفتی آورده‌اند. فقط سوره «تغابن» در این فهرست از قلم افتاده است. محقق کتاب به جاافتادگی این سوره در نسخه خطی تفسیر اشاره کرده است. عبارات توضیحی این روایت با اختصار آمده، تنها به عبارت «الاول فالاول» بسنده شده و مبنای جای‌گذاری سوره‌هایی که نزول گسسته دارند، ذکر نشده است. این اختصار در نام‌گذاری سور نیز به چشم می‌خورد و نام سور در این روایت، بیشتر تک‌واژه‌ای است؛ اما به‌طور کلی، عناوین سور به روایات پیشین به خصوص نقل ابن‌عبدالکافی شبیه است (برای نمونه: اعراف، فرقان، ملائکه، سأل سائل و صف). به‌کاربردن عنوان «النبأ» به‌جای «عم یا عم یتسائلون» در این فهرست کم‌نظیر است. شمار سور مکی مطابق منابع پیشین است، اما شمار سور مدنی ۲۷ سوره ذکر شده است که ظاهراً به دلیل جاافتادن «تغابن» است و این عدد را مؤلف یا کاتب این‌طور نوشته است. مؤلف تأکید می‌کند که سوره «حمد» در این فهرست ذکر نشده است.

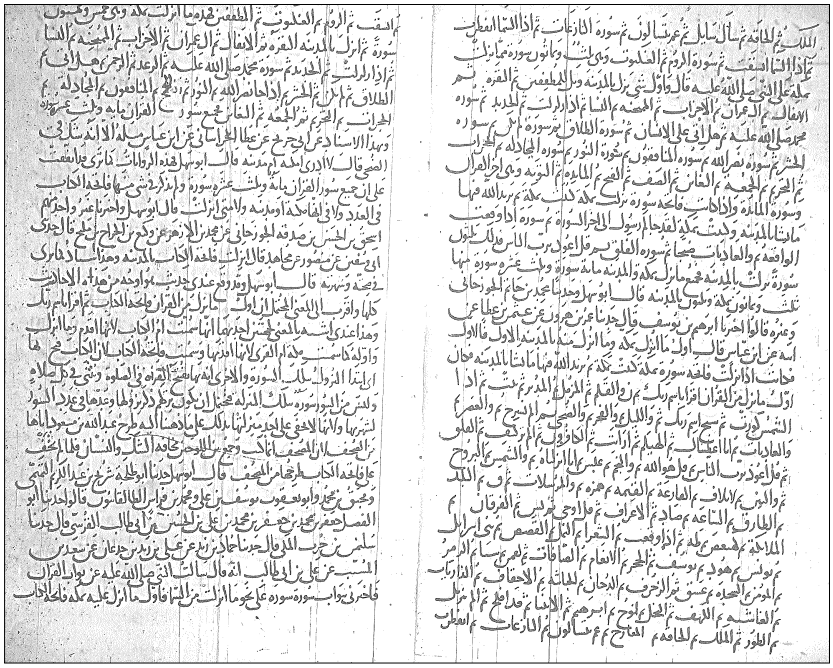
۳-۷. روایت عطاء در «الایضاح» اندرابی

کتاب «الایضاح فی القرائات العشر» اثر احمد بن ابی‌عمر خراسانی، مشهور به زاهد اندرابی از اصحاب محمد بن کرام و متوفی ۴۷۰ قمری است. این کتاب از ذخایر مکتب تفسیری کرامیه خراسان است. از کتاب «الإیضاح» تنها یک نسخه موجود است که در کتابخانه بخش تحقیقات شرقی وابسته به دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود[1] (رحمتی، ۱۳۸۳ب، ص۲۰).

۱. تصویر نسخه خطی «الایضاح» از طریق آقای دکتر محمدکاظم رحمتی در اختیار نویسندگان قرار داده شد. تاریخ کتابت این نسخه ۵۶۶ هجری قمری است.

اندرابی در این کتاب روایت عطاء از ابن‌عباس را با سندی مشابه «المبانی» و با متن کامل نقل می‌کند. در اینجا به ذکر سند و بخش ابتدایی بسنده می‌شود: «قال ابوسهل و حدثنا محمد بن حاتم الجوزجانی و غیره قالوا أخبرنا إبراهیم بن یوسف قال حدثنا عمر بن هارون عن عثمان بن عطاء عن أبیه عن ابن‌عباس قال: أول ما انزل بمکة و ما أنزل منه بالمدینة الأول فالأول فکانت إذا نزلت فاتحة سورة بمکة کتبت بمکة، ثم یزید اللّه فیها ما یشاء بالمدینة فکان أول ما نزل بالقرآن... (اندرابی، نسخه‌خطی، تصویر ۳۴۱؛ اندرابی، ۱۴۲۳، ص۱۸۹).

تصویر زیر مربوط به روایت عطاء در تنها نسخه خطی موجود از الایضاح اندرابی است:

تصویر ۴. روایت عطاء از ابن‌عباس در نسخه خطی «الایضاح» اندرابی

ابتدای سند به قرینه روایت قبل، یعنی روایت ابوصالح از ابن‌عباس حذف شده و اندرابی این روایات را از طریق صاحب «المبانی» دریافت کرده است. بنابراین، سند کاملاً مطابق نقل «المبانی» است و تنها به ابتدای سند نام شیخِ مؤلف اضافه می‌شود. متن روایت نیز کاملاً مشابه «المبانی» است، حتی جاافتادگی چهار سوره از آخر فهرست. در این متن، عبارت «فکانت إذا نزلت فاتحة سورة بمکة کتبت بمکة» نسبت به «المبانی» به صورت صحیح آمده است. در ادامه روایت، همانند «المبانی» (با درنظرگرفتن اصلاح نسخه خطی) و «فضائل القرآن» ابن‌ضریس، به طریق ابن‌جریج نیز اشاره شده است: «و بهذا الاسناد عن ابی‌جریج عن عطاء الخراسانی عن ابن‌عباس مثله إلا أنه شک فی الضحی، قال لا أدری أمکیة أو مدینة» (اندرابی، نسخه‌خطی، تصویر ۳۴۱؛ اندرابی، ۱۴۲۳، ج۱، ص۱۹۰).

متن کاملاً مشابه آن‌چیزی است که «المبانی» آورده است، اما در نسخه خطی «المبانی» نام ابن‌جریج به دلیل جوهرریختگی ناخوانا بوده و نام ابن‌عباس هم نیامده بود. در اینجا نام ابن‌جریج (که به اشتباه ابی‌جریج نگاشته شده) آمده و نام ابن‌عباس نیز ذکر شده است و قرینه خوبی برای اصلاح نسخه خطی «المبانی» است.

۳-۸. روایت عطاء از طرق مختلف در «شواهد التنزیل» حسکانی

کتاب «شواهد التنزیل لقواعد التفضیل» اثر عبیدالله بن عبدالله نیشابوری متوفی بعد از ۴۷۰ قمری (حدود ۴۹۰ قمری)، معروف به ابن‌حذاء و حاکم حسکانی است. او را از علمای اهل تسنن و پیرو مذهب ابوحنیفه معرفی کرده‌اند (ذهبی، ۱۴۰۵، ج۱۸، ص۲۶۸). حاکم حسکانی، ذیل سوره انسان برای اثبات مدنی‌بودن این سوره، به پنج طریق از روایت عطاء اشاره کرده است؛ سه طریق با اسناد به ابن‌عباس و دو طریق مقطوع به عطاء. دو طریق اول از ابن‌عباس تا عمر بن هارون مشترک هستند و در نیمه ابتدای سند متفاوتند. طریق سوم مشابه طریق دوم است، اما به‌جای عثمان بن عطاء از ابن‌جریج نقل قول شده است. در دو طریق بعدی، سند مقطوع است. در طریق چهارم تنها راوی مشترک با دو سند اول، عثمان بن عطاء است. طریق پنجم مشابه سند روایت ماوردی است. حسکانی متن این روایات را به صورت ناکامل نقل کرده است: «فلقد حدّثونا عن أبي الشّيخ الأصبهاني [قال:] أخبرنا بهلول الأنباريّ حدّثنا محمّد بن عبدالله بن أبي جعفرٍ الرّازيّ حدّثنا عمر بن هارون حدّثنا عثمان بن عطاءٍ، عن أبيه، عن ابن‌عباس؛ و حدّثنا ابونصر المفسّر حدّثنا عمّي ابوحامدٍ إملاءً سنة سبع و أربعين [و ثلاثمائة قال:] حدّثنا ابويوسف يعقوب بن محمودٍ المقرئ حدّثنا محمّد بن يزيد السّلمي حدّثنا زيد بن أبي موسى حدّثنا عمر بن هارون، عن عثمان بن عطاءٍ عن أبيه عن ابن‌عباس أنّه قال: أوّل ما نزل بمكّة اقرأ باسم ربّك الّذي خلق و ذكر [كلامه] إلى قوله: هذا ما نزل بمكّة [و هي] خمسٌ و ثمانون سورةً. و أوّل ما نزل بالمدينة البقرة، و آل‌عمران، و الأنفال، و الأحزاب، و الممتحنة، و إذا زلزلت و الحديد، و محمّدٌ، و الرّعد، و الرّحمن، و هل أتى على الإنسان، و الطّلاق. و ذكر إلى قوله: فذلک ثماني و عشرون سورةً ـ ممّا نزل بالمدينة» (حسکانی، ۱۴۱۱، ج۲، ص۴۰۹).

در این فهرست که در واقع، مربوط به سند دوم یعنی نقل از ابونصر مفسر است، ترتیب سور مدنی با دو فهرستی که در «فضائل القرآن» ابن‌ضریس و «المبانی» روایت شده، متفاوت است. در این ترتیب، آل‌عمران بر انفال مقدم شده و نساء بعد از ممتحنه نیامده است (در بخش بعد خواهیم دید، طبرسی در «مجمع‌البیان»، این روایت را از همین طریق از حسکانی نقل می‌کند؛ اما چنین مشخصه‌هایی در ترتیب نیست). هرچند دسترسی به نسخ خطی این کتاب میسر نشد؛ اما تأکید مؤلف بر گزارش جداگانه متن روایت از این دو طریق و به‌کاربردن عبارت «هذا لفظ ابی‌نصر» نشان می‌دهد، در متن روایت اختلاف وجود داشته است. مؤلف در ادامه، تحریر دیگر این روایت را از طریق بهلول (سند اول) نقل می‌کند که مطابق با فهرست‌های پیشین است: «هذا لفظ أبي نصر، و قال بهلول: ثم أنزل بالمدينة، البقرة، ثم الأنفال، ثم آل‌عمران، ثم الأحزاب، ثم الممتحنة، ثم النّساء، ثم إذا زلزلت ثم الحديد، ثم سورة محمّد، ثم الرّعد، ثم سورة الرّحمن، ثم هل أتى على الإنسان، ثم الطّلاق. و ذكر إلى قوله: «فذلک ثمانيةٌ و عشرون» و زاد: قال عمر بن هارون: [و] حدّثني ابن‌جريج، عن عطاء الخراسانيّ عن ابن‌عباس نحوه».

شمار ذکرشده برای سوره‌های مکی و مدنی در این روایت نیز، مطابق روایات نقل شده در دو کتاب قبل است و مجدداً به مشابهت فهرست از دو طریق عثمان بن عطاء و ابن‌جریج اشاره شده است.

تا اینجا آنچه گزارش شد، به جز روایت مقطوع ماوردی از عطاء از طریق ابی‌شیبه، همه از طریق عمر بن هارون نقل شدند؛ اما حسکانی روایت مقطوع دیگری از طریقی غیر از عمر بن هارون، از عثمان بن عطاء از پدرش نقل کرده است که محتوای آن مانند سایر روایات این بخش، شامل مبنای مکی و مدنی‌شمردن سوره‌هاست؛ اما با حذف محتوای فهرست، تنها به اولین سوره مدنی و ثبت

سوره انسان در فهرست سور مدنی اشاره کرده است: «حدّثني حمزة بن عبدالعزيز الصّيدلانيّ أخبرنا ابوعمرو، محمّد بن جعفر السّختيانيّ أخبرنا ابونعيم الجرجاني قراءةً عليه بهراة سنة ستّ عشرة و ثلاثمائة فأقرّ به، [حدّثنا] ابوالعبّاس بن الوليد بن مزيد البيروتيّ، قال: أخبرني محمّد بن شعيب بن شابور قال: أخبرني عثمان بن عطاء عن أبيه عطاء الخراسانيّ قال: هذا كتاب ما ذكر لنا من تفسير القرآن و تنزيل سوره الأوّل فالأوّل [ممّا نزلت] بمكّة، و ما أنزل بعد ذلک بالمدينة. و ذكر [كلامه] إلى قوله: ثمّ كان أوّل ما أنزل بالمدينة سورة البقرة. و ذكر إلى قوله- ثم هل أتى على الإنسان حينٌ من الدّهر- لم يكن شيئاً مذكوراً. و ذكر الحديث» (حسکانی، ۱۴۱۱، ج۲، ص۴۱۲).

این روایت از طریق محمد بن شعیب بن شابور از عثمان بن عطاء نقل شده است.

حسکانی طریق مقطوع ابن‌ابی‌شیبه از عطاء را نیز یادآور شده و بخش مدنی سور تا سوره انسان آورده است: «أخبرونا عن أبي أحْمد بن عديّ [قال:] حدّثنا محمّد بن الْمُعافى بن أبي حنظلة أملاهُ بصيْدا أخبرنا محمّد بن خلف حدّثنا آدم بن أبي أياس حدّثنا ابوشيْبة عن عطاء الخراساني قال...» (حسکانی، ۱۴۱۱، ج۲، ص۴۱۴).

این طریق نیز مانند طریق قبل، ترتیب عطاء را بدون استناد به ابن‌عباس نقل کرده است. این طریق همان طریقی است که ماوردی روایت عطاء را از آن نقل می‌کند؛ اما ماوردی تنها دو راوی انتهای سند یعنی آدم بن ابی‌أناس (در کتاب حسکانی و کتب شرح حال: إیاس) و ابوشیبه شعیب بن زریق را آورده است.

۳-۹. روایت عطاء در «مجمع البیان» طبرسی

کتاب «مجمع البیان لعلوم القرآن»[1] اثر فضل بن حسن طبرسی (۴۶۸- ۵۴۸ هـ.ق) از علما و مفسران شیعه در قرن ششم است. طبرسی در این کتاب تفسیری، ذیل سوره انسان و در راستای اثبات مدنی‌بودن این سوره، به چندین روایت ترتیب نزول از جمله روایت عطاء از ابن‌عباس استناد می‌کند. او متن این روایت را به‌طور کامل آورده است (طبرسی، ۱۴۰۸، ج۱۰، ص۶۱۲؛ طبرسی، ۱۴۲۶، ج۱۰، ص۱۶۱).

طبرسی فهرست عطاء را از شیخ خود از حاکم حسکانی دریافت کرده است. سند روایت مطابق اولین روایتی است که حسکانی در «شواهد التنزیل» آورده است، یعنی طریق ابونصر مفسر. متن روایت در نقل طبرسی کامل است، اما در «شواهد التنزیل» تنها بخشی از فهرست گزارش شده است. در همین بخش کوتاه چند اختلاف با فهرستی که طبرسی آورده وجود دارد: در«شواهد التنزیل» در این روایت آل‌عمران بر انفال مقدم شده است؛ درحالی‌که از سایر طرق چنین ترتیبی نقل نشده است. سوره نساء نیز در این ترتیب از قلم افتاده است. اما در نقل طبرسی از حسکانی از همین طریق، جابه‌جایی آل‌عمران و انفال دیده نمی‌شود و سوره نساء نیز در محل متداول خود قرار دارد.

در فهرست عطاء در کتاب طبرسی، سوره قمر به اشتباه تکرار شده است. طبق فهرست عطاء در سایر منابع، آنچه با عنوان «اقتربت الساعة» میان طارق و ص آمده است، جایگاه اصلی سوره قمر است و آنچه با عنوان «القمر» بعد از لقمان آمده است، اشتباه است. طبرسی سایر روایات ترتیب نزول را از کتاب شیخ احمد زاهد اندرابی در «الایضاح» گزارش می‌کند، اما روایت عطاء را از طریق حسکانی نقل قول می‌کند، هرچند «الإیضاح» نیز روایت عطاء را دارد.

---

۱. آن‌چنان که مؤلف، خود در فن اول کتاب آورده است: «و سمیته کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن» (طبرسی، ۱۴۰۸، ج۱، ص۷۷).

۳-۱۰. روایت مقطوع عطاء در «جمال القراء» سخاوی

کتاب «جمال القراء و کمال الإقراء» اثر علی بن محمد السخاوی (۵۵۸-۶۴۳ ق) از علمای قرن ششم و هفتم هجری است. او در اولین بخش این کتاب با عنوان «نثر الدرر فی ذکر الآیات و السور»، باب «ذکر اول ما نزل من القرآن»، به بحث درباره اولین سورِ نازل‌شده و جمع‌آوری روایات آن پرداخته است (سخاوی، ۱۴۱۳، ج۱، ص۱۳۱). او با گزارش فهرست عطاء به ترتیب نزول سور قرآن و اختلاف‌نظرها در مورد آن‌ها اشاره می‌کند. سخاوی روایت عطاء را بدون ذکر سند و بدون اسناد به ابن‌عباس می‌آورد. عدم ذکر سند، وقفه و توضیح لابه‌لای نقل فهرست و نام‌گذاری‌های متفاوت مانند «امتحان» به‌جای «ممتحنه» نشان می‌دهد که مؤلف نقل به مضمون کرده است. به‌رغم تفاوت‌های صوری، ترتیب سور مطابق با منابع پیشین است، تنها چند مورد اختلاف سهوی در کتابت یا استنساخ در آن دیده می‌شود: جاافتادن سوره ماعون و ثبت عنوان انشقاق به‌جای سوره قمر در همه نسخ کتاب (سخاوی و سیف‌القاضی، ۱۴۱۰، ج۱، ص۱۰۶؛ سخاوی و زبیدی، ۱۴۱۳، ج۱، ص۱۳۴؛ سخاوی و عطیة و خرابة، ۱۴۱۸، ج۱، ص۴۳). سیف‌القاضی در تحقیق مفصل خود پیرامون بخش‌های ابتدایی این کتاب، ذیل این دو سوره یادآور می‌شود همه نسخ خطی بررسی‌شده این کتاب، این اشتباه را دارند. در نسخه تحقیق زبیدی چاپ بیروت به جای فلق، عنوان علق نوشته شده است (سخاوی، زبیدی، ۱۴۱۳، ج۱، ص۱۳۵). با توجه به تأکید سخاوی به نام عطاء به عنوان قائل فهرست، گزارش او مؤید طریق مقطوع روایت است.

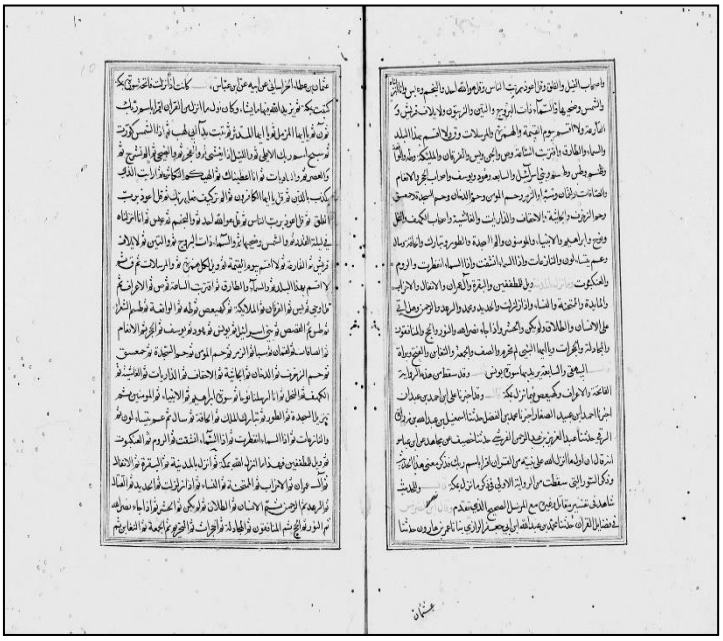
۳-۱۱. روایت عطاء در «فتح الباری» ابن‌حجر عسقلانی

کتاب «فتح الباری بشرح صحیح البخاری» اثر احمد بن علی بن حجر عسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ ق)، فقیه، قاضی، مفسر و محدث مصری است. در این کتاب، در باب تألیف قرآن، به فهرست ترتیب نزول عطاء از ابن‌عباس به نقل از «فضائل القرآن» ابن‌ضریس اشاره شده و تنها بخش مدنی فهرست گزارش شده است: «و قد أخرج ابن‌الضریس في فضائل القرآن من طریق عثمان بن عطاء الخراساني عن أبیه عن ابن‌عباس أن الذي نزل بالمدینة البقرة ثم الأنفال ثم الأحزاب ثم المائدة ثم الممتحنة والنساء ثم إذا زلزلت ثم الحدید ثم القتال ثم الرعد ثم الرحمن ثم الإنسان ثم الطلاق ثم إذا جاء نصر الله ثم النور ثم المنافقون ثم المجادلة ثم الحجرات ثم التحریم ثم الجاثیة ثم التغابن ثم الصف ثم الفتح ثم براءة» (عسقلانی، ۱۳۷۹، ج۹، ص۴۱).

در همین بخش گزارش شده از روایت عطاء، در تحقیق‌ها و نسخه‌های مختلف «فتح الباری»، سوره آل‌عمران از قلم افتاده و سوره مائده به عنوان چهارمین سوره مدنی بعد از سوره احزاب جای‌گذاری شده است (عسقلانی، ۱۳۷۹، ج۹، ص۴۱؛ عسقلانی، ۱۴۰۸، ج۸، ص۶۵۵؛ عسقلانی، ۱۴۲۱، ج۹، ص۵۱؛ عسقلانی، تحقیق شیبة الحمد، ۱۴۲۱، ج۸، ص۶۶۹). ابن‌حجر در اینجا نه درباره اعتبار این روایت و نه درباره اختلاف نظر در زمان نزول مائده، توضیحی نداده است.

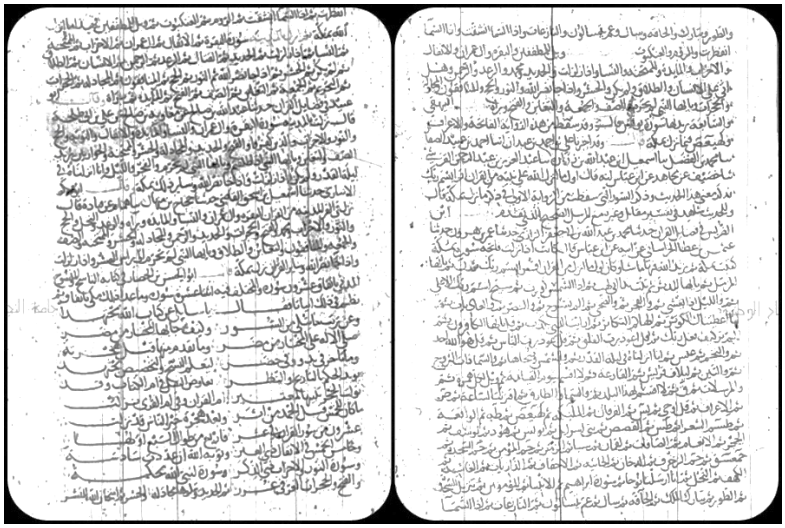
۳-۱۲. روایت عطاء در «الاتقان» سیوطی

کتاب «الإتقان فی علوم القرآن» اثر عبدالرحمن بن ابی‌بکر سیوطی شافعی (۸۴۹ تا ۹۱۱ ق)، مفسّر، مورّخ، محدّث و ادیب مشهور مصری است. سیوطی در نوع اول «الإتقان»، یعنی «معرفة المکی و المدنی»، روایت عطاء از ابن‌عباس را به نقل از «فضائل القرآن» ابن‌ضریس با تصریح به منبع و ذکر اسناد و متن کامل آن می‌آورد (سیوطی، ۱۴۲۶، ج۱، ص۵۴؛ سیوطی، ۱۳۹۴، ج۱، ص۴۱). تصاویر زیر، روایت عطاء از ابن‌عباس را در مخطوطاتی از «الاتقان» که در زمان حیات سیوطی نوشته شده و در این پژوهش به دست آمده است، نشان می‌دهد. اولین نسخه از کتابخانه دانشگاه پرینستون دریافت شد:

تصویر ۵. روایت عطاء از ابن‌عباس در نسخه خطی الإتقان سیوطی از کتابخانه پرینستون (سیوطی، کتابت: ۸۷۸، تصویر۱۳)

دومین نسخه به دست آمده در این پژوهش در کتابخانه دانشگاه ملی النجاح فلسطین واقع در شهر نابلس نگهداری می‌شود:

تصویر ۶. روایت عطاء از ابن‌عباس در الإتقان سیوطی، نسخه خطی کتابخانه النجاح (سیوطی، کتابت: ۸۸۵، تصویر ۷ و ۸)

متن این روایت در نسخ خطی کهن «الإتقان»، مطابق با منبع خود، یعنی «فضائل القرآن» ابن‌ضریس است. نسخ خطی دیگر و نسخ مطبوع «الإتقان» نیز، در استنساخ این روایت اشکالات و اختلافات جدی ندارند. تنها در نسخه محقق ابوالفضل ابراهیم، توضیح ابتدایی روایت به اشتباه نوشته شده است: «کانت اذا أُنزلت فاتحة الکتاب بمکة کتبت بمکة، ثم یزید الله فیها ما شاء» (سیوطی، ابراهیم، ۱۳۹۴، ج۱، ص۴۲)؛ مشابه اشتباهی که در نسخه خطی «المبانی» و به تبع آن تحقیق جفری اتفاق افتاده بود. در سایر نسخ

«الإتقان» از جمله نسخه خطی کتابخانه ملی النجاح در نابلس و نسخه محقق و مطبوع مرکز الدراسات القرآنیه مدینه منوره که از چاپ‌های دقیق «الإتقان» است، به‌جای «فاتحة الکتاب»، همان عبارت «فاتحة سورةٍ» نوشته شده است (سیوطی، نسخه‌خطی اول، تصویر ۷؛ سیوطی، نسخه‌خطی دوم، تصویر۶؛ سیوطی، ۱۸۵۲، کلکته؛ سیوطی، مرکز الدراسات، ۱۴۲۶، ج۱، ص۵۴؛ سیوطی، زمرلی، ۱۴۲۱، ج۱، ص۵۹).

۴. تبارشناسی روایت عطاء خراسانی

روایت ترتیب نزول عطاء خراسانی از ابن‌عباس و عطاء خراسانی به‌صورت مقطوع در منابع متعدد و متنوعی نقل شده است. منظور از تنوع منابع این است که تنها به یک بوم، یک مذهب و یک فرقه محدود نیست. در مورد راویان نیز چنین تنوعی در بوم و مکتب ایشان دیده می‌شود: خراسان، شام، مکه، لبنان، فارس، ری و اصفهان.

بررسی تمامی فهرست‌های روایی موجود نشان می‌دهد، ترتیب نزول ابن‌عباس از طریق چهار نفر نقل شده است: کریب، ابوصالح باذام، مجاهد و عطاء. روایت کریب شاخه مدنی فهرست ابن‌عباس، روایت ابوصالح شاخه کوفی آن و روایت مجاهد شاخه مکی آن است. روایت عطاء ازآن‌رو که خود خراسانی است و برخی راویان او، یعنی پسرش عثمان و نیز عمر بن هارون بلخی خراسانی هستند، ممکن است شاخه خراسانی آن دانسته شود؛ اما عطاء پس از خراسان به بصره و سپس، به شام رفته است. بنابراین، بوم او و بوم روایت او را صرفاً، نمی‌توان خراسانی نامید؛ به‌ویژه آنکه به جز پسرش، دو راوی اول روایت او یکی شامی و دیگری مکی است. به تفکیک، روایت مسند به ابن‌عباس و روایت مقطوع از عطاء با صرف‌نظر از عثمان بن عطاء که در هر دو شاخه حضور دارد، به ترتیب از طریق راوی مکی و راوی شامی نقل شده‌اند.

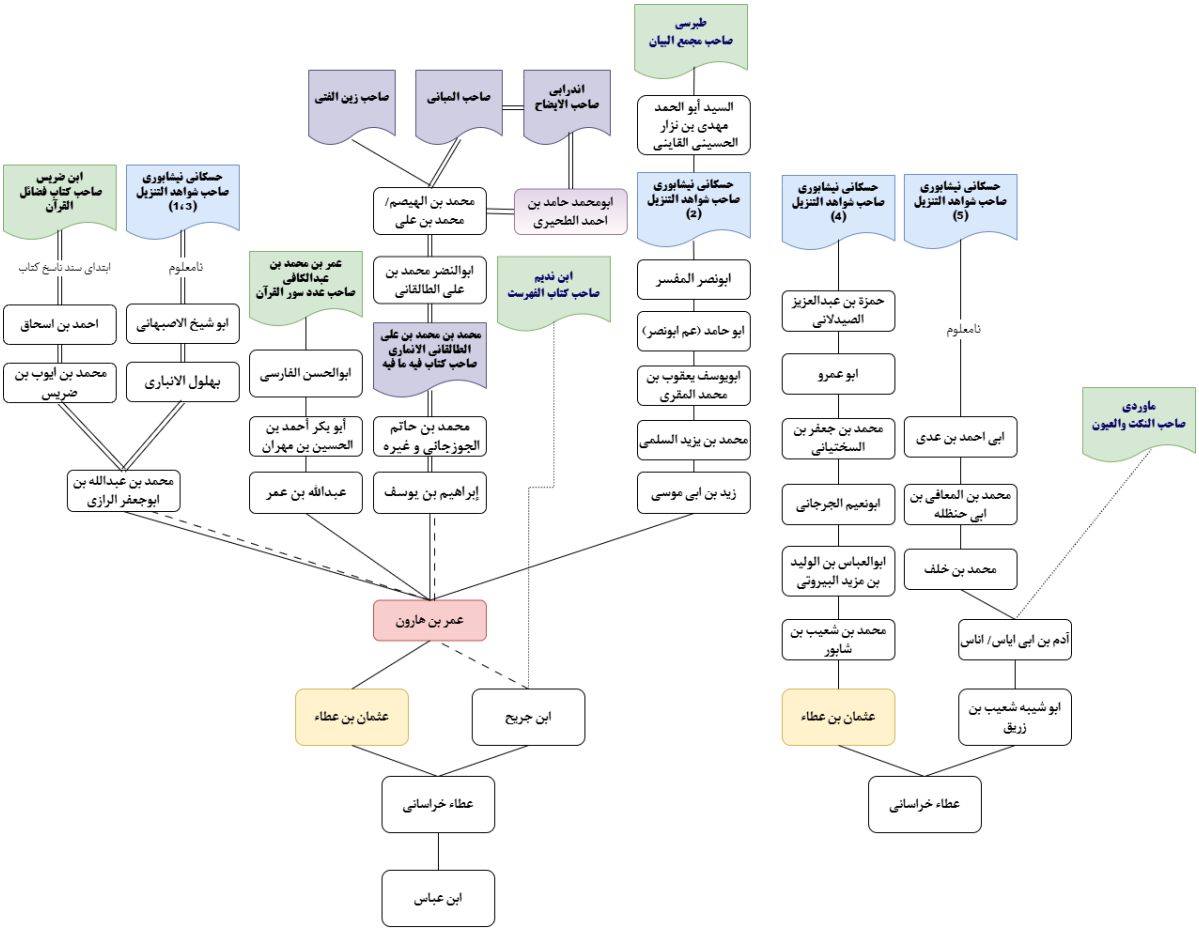
فهرست عطاء در همه منابع و از همه طرق، به یک ترتیب نقل شده و در هیچ منبعی تغییر عمدی در ترتیب سور دیده نمی‌شود. این روایت در هیچ طریقی حاوی سوره حمد نیست. جاافتادگی‌ها یا خطاهای سهوی مربوط به استنساخ نیز نسبت به سایر روایات کمتر است. تبدیل عبارت «فاتحة سورة» به «سورة فاتحة الکتاب» در برخی آثار، مهم‌ترین اشتباه و اختلاف سهوی در ثبت این روایات است. بنابراین، همه این طرق، فهرست را از یک مرجع اصلی که می‌تواند در حقیقت همان عطاء خراسانی باشد، روایت کرده‌اند؛ اما اینکه عطاء این ترتیب را از کجا آورده است، باید بررسی شود. آیا به واقع آن را از ابن‌عباس نقل کرده است؟ آیا با توجه به عدم ملاقات عطاء با ابن‌عباس، باید گفت که نام راوی واسطه او در سند قید نشده و به اصطلاح «مرسل» است و یا انتساب روایت عطاء به ابن‌عباس نوعی تدلیس و به اصطلاح «زیادت» یا به تعبیر حدیث‌پژوهان غربی «رشد وارونه سند» است؟ در بخش بعد با بررسی شبکه اسناد روایت عطاء خواهیم دید که به نظر می‌رسد، انتساب روایت به ابن‌عباس توسط یک راوی خاص صورت گرفته باشد و عطاء خود صادرکننده این روایت است. دیدیم که در متن روایت ماوردی که به صورت مقطوع از عطاء نقل شده، بر واژه «بلغنا» (به ما رسیده است) تصریح و تأکید شده است (بخش ۳-۶). این کلمه می‌تواند حاکی از آن باشد که عطاء این ترتیب را نه از شخصی خاص، بلکه از حافظه تاریخی افراد و آنچه در این باره شهرت داشته، برگرفته است. در این شرایط، امکان اختلاف‌نظر و تقریب در زمان نزول برخی سور وجود دارد و راه برای اعمال نظر توسط قائل فهرست باز است. گفته می‌شود، عطاء صاحب تفسیر بوده و کتابی نیز در «ناسخ و منسوخ» دارد (معرفت، ۱۳۷۹، ج۱، ص۴۱۷). تفسیر، بحث نسخ و پیوند آن با فقه انگیزه کافی برای تعیین یک ترتیب نزول مشخص است.

شباهت تصحیف در نام سوره احزاب به شکل «الاعراف» در دو فهرست عطاء از ابن‌عباس به نقل از ابن‌جریج در «الفهرست» ابن‌ندیم و «فهرست» زهری به نقل از ولید بن محمد در کتاب منتسب به زهری، قرینه‌ای بر یکسانی ریشه این دو روایت است. با

توجه به شباهت زیاد روایت عطاء و زهری، هم‌عصری عطاء و زهری و نقل ولید از هر دو در کنار شهرت بیشتر و طرق نقل متعدد روایت عطاء، به نظر می‌رسد، روایت زهری رونویسی از همان روایت عطاء است که سوره حمد به ابتدای بخش مدنی آن افزوده شده است (زهری، نسخه‌خطی، ص۱۴؛ زهری، ۱۴۲۹، ص۹۲). انحصار نقل روایت زهری در یک منبع و عدم انتشار آن گواه انتساب فهرست به زهری در زمانی متأخرتر (احتمالاً زمان تألیف کتاب «تنزیل القرآن» زهری در قرن پنجم) است. در مورد سایر فهرست‌های روایی نیز بیشترین شباهت و اشتراک با فهرست عطاء دیده می‌شود. ازاین‌رو، با استدلالی کم‌وبیش مشابه، به نظر می‌رسد، می‌توان این احتمال را طرح کرد که راویان تابعان و حتی راویان طبقات بعد، با دخالت در ترتیب عطاء، بر اساس نظر خود یا واردکردن رأی تابعانی دیگر، فهرستی با اختلاف موردی ایجاد کرده و آن را به تابعان مورد نظر خود نسبت داده‌اند. اینکه فهرست پایه و مرجع، فهرست عطاء در نظر گرفته شد، حد اشتراک زیاد آن با مجموعه فهرست‌های روایی و طرق نقل بیشتر آن و نیز تنوع بیشتر در بوم راویان روایت اوست. با این وجود، این احتمال نیز بعید نیست که فهرست پایه از روایت یک یا چند تن از تابعان قدیم‌تر مانند مجاهد، ابوصالح، جابر، عکرمه و حسن اخذ شده باشد؛ اما انتشار آن از طریق روایت عطاء فراگیر شده باشد.

۵. اعتبارسنجی روایت عطاء خراسانی

نمودار زیر شبکه اسناد روایت ترتیب نزول عطاء خراسانی را نشان می‌دهد:

نمودار ۲. شبکه اسناد روایت عطاء خراسانی به صورت مقطوع و روایت عطاء از ابن‌عباس

در ترسیم شبکه اسناد بالا، خطوط موازی به معنای نقل روایت از دو طریق (عثمان بن عطاء ـ ابن‌جریج) است. خطوط نقطه‌چین نشانگر تعلیق در ابتدای سند است. منابع مکتوب روایت عطاء در این نمودار با شکل هندسی متفاوتی نمایش داده شده‌اند. گزارش ابن‌حجر و سیوطی از کتاب ابن‌ضریس و نقل بدون سند و منبع سخاوی در این نمودار نیامده است. از میان منابعی که در نمودار نام برده شده‌اند، کتاب «فیه ما فیه» نوشته ابوسهل الانماری در دسترس نیست. با توجه به نوع نقل صاحب «المبانی» از این کتاب، خود او نیز به کتاب دسترسی نداشته و محتوای آن را از طریق شیوخ خود شنیده است.

۵- ۱. بررسی شبکه اسناد روایت

شبکه اسناد روایت عطاء از ابن‌عباس، نشان می‌دهد که عمر بن هارون حلقه مشترک این روایت است. به تعبیر یوزف شاخت(Joseph Schacht) و به تبع او خوتیر ینبل (Gautier Juynboll)، حلقه مشترک سازنده نسخه اولیه حدیث است که همزمان با برساخت آن روایت، سندی برای اعتباربخشی آن و رساندن متن به مرجعی کهن‌تر جعل کرده است (آقایی، ۱۳۸۵، صص ۲۸-۲۹). هارالد موتسکی(Harald Motzki) با تعدیل این تعبیر، حلقه مشترک را نخستین گردآورنده و نشردهنده حدیث دانسته است؛ هرچند

می‌پذیرد که ممکن است گاهی حلقه مشترک جاعل حدیث باشد و یا متن یا سندی که دریافت کرده است را عمداً یا سهواً تغییر داده باشد (آقایی، ۱۳۸۹، ص۴۲).

طرق نقل از عمر بن هارون تا منابع نیز عمدتاً منفرد هستند. به عبارت دیگر، شاگردان (راویان) حلقه مشترک، خود دارای شاگردان متعدد نیستند. در میان راویان عمر بن هارون، تنها از محمد بن عبدالله ـ شیخ ابن‌ضریس و بهلول (در یکی از طرق نقل حسکانی) ـ از دو طریق نقل شده است. بنابراین، شاگردان حلقه مشترک، خود حلقه مشترک فرعی نیستند و از دیدگاه ینبل، شبکه اسناد بالا، یک شبکه عنکبوتی به حساب می‌آید. در این شبکه اسناد، بنابر تحلیل ینبل، حلقه مشترک حقیقی (اصلی) وجود ندارد و عمر بن هارون حلقه مشترک ظاهری است که از منظر او فاقد اعتبار تاریخی است؛ اما از منظر موتسکی این تحلیل واقع‌بینانه نیست و صِرف منفردبودن طرق نقل از حلقه مشترک، جعلی و بی‌اعتبار بودن شبکه اسناد را از لحاظ تاریخی اثبات نمی‌کند. روش پیشنهادی موتسکی «روش ترکیبی تحلیل اسناد ـ متن» است. بدین معنا که برای تشخیص قدمت ساخت یا نشر نظام‌مند روایت، باید در کنار تحلیل سندی از تحلیل متنی نیز بهره گرفت (آقایی، ۱۳۸۹، ص۴۴).

کنار هم قراردادن شبکه اسناد روایت مقطوع عطاء و روایت مسند او به ابن‌عباس، با توجه به این که متن روایت در هر دو نوع اِسناد یکسان است، این نتیجه را به دست می‌دهد که اِسناد روایت به ابن‌عباس می‌تواند از سوی عمر بن هارون صورت گرفته باشد. عدم ملاقات عطاء با ابن‌عباس و صغر سن او در زمان وفات ابن‌عباس، وضعی‌بودن این انتساب را تأیید می‌کند.

اگر از انتساب روایت عطاء به ابن‌عباس صرف‌نظر شود و فرض شود که همه این طرق مقطوع بوده‌اند، حال طرق نقل از عطاء سه طریق خواهد بود: عثمان بن عطاء، ابن‌جریج و ابوشیبه. از عثمان بن عطاء نیز دو طریق عمر بن هارون و محمد بن شعیب منشعب می‌شود. چنین شبکه اسنادی در میان روایات ترتیب نزول بی‌نظیر است. در سایر روایات ترتیب نزول از تابعی تنها یک راوی نقل قول کرده است و غالباً سند تا چند راوی بعد نیز منفرد است. تنها در شبکه روایت ابوصالح یک سند معطوف وجود دارد که شمار راویان تابعی را به دو نفر می‌رساند؛ اما نقل از عطاء از طریق سه راوی صورت گرفته است. این ویژگی امتیاز بزرگی برای روایت عطاء خراسانی است.

۵- ۲. بررسی رجالی راویان روایت

در اینجا، درباره جرح و تعدیل راویان این روایت گزارش مختصری ارائه می‌شود. برای این گزارش به شرح حال و وضعیت رجالی عطاء خراسانی و راویان طبقه اتباع تابعی، یعنی شاگردان عطاء شامل پسرش عثمان، ابن‌جریج و ابوشیبه و همچنین، عمر بن هارون به عنوان حلقه مشترک طرق نقل مسند به ابن‌عباس بسنده می‌شود.

عطاء بن ابی‌مسلم، زاده ۵۰ قمری و متوفی ۱۳۵ قمری، از طبقه چهارم تابعان است که به نام عطاء بن میسرة نیز شناخته می‌شود. اصالتاً بلخی است، اما وارد خراسان شده و مدت زیادی در اینجا زندگی کرده و سپس، به عراق رفته است. او را بصری نیز به شمار آورده‌اند. به دلیل طول مدت اقامت در خراسان او را به این بوم نسبت داده‌اند (ابن‌حبان، ۱۳۹۶، ج۲، ص۱۳۰). ذهبی گوید: او ساکن دمشق و قدس بوده است (ذهبی، ۱۴۰۵، ج۶، ص۱۴۰). ابن‌حبان نام او را در کتاب مجروحین خود آورده است؛ هرچند او را از بندگان برگزیده خدا معرفی کرده؛ اما می‌گوید: او در حفظ ضعیف بوده و زیاد دچار توهم و اشتباه می‌شده است (ابن‌حبان، ۱۳۹۶، ج۲، ص۱۳۰). ابن‌سعد او را ثقه دانسته‌اند و چنین بیان می‌دارد که او به شام رفته و شامی‌ها از او روایت کرده‌اند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰،

ج۷، ص۲۶۱). گفته شده است: او هیچ‌کدام از اصحاب رسول(ص) را ندیده و هرچه از صحابه نقل کرده حدیث مرسل است. حتی بعضی روایت او از صحابه را تدلیس دانسته‌اند (ابن‌حبان، ۱۳۹۳، ج۸، ص۳۰۸). دارقطنی درباره نقل او از ابن‌عباس می‌گوید: او ابن‌عباس را ملاقات نکرده و روایت او از ابن‌عباس تدلیس است، هرچند خود او ثقه است (ذهبی، ۱۴۰۵، ج۶، ص۱۴۰).

عثمان بن عطاء، فرزند و راوی عطاء خراسانی است. در کتب جرح و تعدیل غالباً هرچه گزارش شده است، در مذمت و جرح او می‌باشد و گفته شده که هرچه از پدرش نقل کرده، احادیثی منکر است (عسقلانی، ۱۳۲۵، ج۷، ص۱۳۹)؛ اما ابن‌ابی‌حاتم رازی از طریق پدرش گزارش می‌کند که در او اشکالی نیست (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۲۷۱، ج۶، ص۱۶۲).

عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، از راویان عطاء، مجاهد و طاووس است (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۲۷۱، ج۵، ص۳۵۶). او رومی‌الاصل و از فقهای اهل مکه بوده که در سال ۵۰ قمری از دنیا رفته است. گفته شده در روایات او تدلیس زیاد است (ابن‌حبان، ۱۴۱۱، ص۲۳۰). عجلی او را ثقه خوانده (عجلی، ۱۴۰۵، ج۲، ص۱۰۳) و آنچه ابن‌ابی‌حاتم از شرح‌حال او گزارش کرده نیز، حاکی از صلاحیت و وثاقت اوست (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۲۷۱، ج۵، ص۳۵۷).

ابوشیبه شعیب بن زریق که در طریق نقل مقطوع از عطاء در دو منبع تفسیر ماوردی و کتاب حسکانی از آن یاد شده است، به گفته بخاری از شامیان شمرده می‌شود. او از عطاء به‌طور مستقیم حدیث شنیده است (بخاری، بی‌تا، ج۴، ص۲۱۷). ابن‌حبان نام او را در شمار ثقات آورده و می‌گوید: از اهل شام است و از عطاء خراسانی روایت می‌کند؛ اما عطاء احدی از صحابه را ندیده و روایت او از صحابه تماماً تدلیس است. او آدم بن ابي إياس را راوی ابوشیبه معرفی می‌کند و می‌گوید: حدیث‌اش از غیر عطاء خراسانی اعتبار دارد (ابن‌حبان، ۱۳۹۳، ج۸، ص۳۰۸).

عمر بن هارون بن یزید ثقفی بلخی، امام و عالم خراسان، محدث و از علمای قرائت، زاده حدود ۱۲۰ قمری و متوفی ۱۹۴ قمری، راوی ابن‌جریج و ملازم او بوده است. او از افراد زیاد و حتی برخی از صغار تابعان نیز نقل قول کرده است (ذهبی، ۱۴۰۵، ج۹، ص۲۶۷). گزارش‌های رسیده در جرح و تعدیل او حاکی از ضعف، کذب و توصیه بر ترک حدیث اوست (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۲۷۱، ج۶، ص۱۴۱؛ عسقلانی، ۱۳۲۵، ج۷، ص۵۰۳؛ ذهبی، ۱۴۰۵، ج۹، ص۲۶۸).

بنابراین، درباره این راویان گزاره‌های رجالی ضد و نقیض است، به جز عمر بن هارون که تأییدی بر وثاقت او در منابع رجالی یافت نشد. بوم راویان و صاحبان کتب نشان می‌دهد، طرق نقل از عطاء و منابع آن نسبت به سایر روایات ترتیب نزول از تعدد و تنوع بومی بیشتری برخوردار است. اعتبار روایت او نزد مؤلفان و قرآن‌پژوهان نیز بیش از همه مرهون تعدد نقل از وی و فراوانی گزارش در منابع مختلف است. امتیاز دیگری که برای روایت ترتیب نزول عطاء اعتبار و شهرت به ارمغان آورده است، عدم اضطراب متن فهرست است. سوره‌های قرآن در همه طرق روایت او به یک ترتیب نقل شده‌اند. برخلاف ضعفی که در روایت ابوصالح از ابن‌عباس به‌صورت واضح وجود دارد. این دو ویژگی اعتبار بالایی را برای فهرست عطاء رقم زده‌اند. ویژگی‌های متنی این فهرست شامل کامل‌بودن آن صرف‌نظر از سوره حمد و حد اشتراک زیاد با سایر فهرست‌ها نیز اقبال به آن را افزایش داده است.

با این وجود، نمی‌توان از دوگانگی اسناد به ابن‌عباس و عدم اسناد به او در طرق نقل چشم پوشید. این ویژگی به نوعی اضطراب سندی به شمار می‌آید. همچنین، عدم ملاقات عطاء با ابن‌عباس در عین انتساب روایتش به او، ضعف سندی بزرگی برای روایت عطاء است.

آنچه با تحلیل حلقه مشترک در این بخش به دست می‌آید این است که اصل روایت، همچون بسیاری دیگر از روایات ترتیب نزول مانند روایت جابر، عکرمه، حسن، زهری و حتی مجاهد مقطوع است و بعدها سند این روایت توسط عمر بن هارون به ابن‌عباس متصل شده است. این پدیده که در اصطلاح حدیث‌پژوهی جدید، «رشد وارونه سند» و در دانش حدیث سنتی ذیل «زیادت» قرار

می‌گیرد، تلاشی برای اعتباربخشی به روایت است، تلاشی که با نگاه به شبکه اسناد و تعدد منابع نقلِ نسخه مسند به ابن‌عباس نسبت به نسخه مقطوع آن، به نظر می‌رسد، خوب جواب داده است.

نتیجه‌گیری

آنچه با گردآوری روایات ترتیب نزول از کهن‌ترین منابع موجود و بررسی اسناد و متن این روایات، درباره فهرست ترتیب نزول عطاء خراسانی به دست می‌آید این است که:

۱. منابع کهن روایت عطاء خراسانی از آنچه در کتب و مقالات معاصر ذکر شده، بیشتر است. در میان فهرست‌های روایی، فهرست عطاء بیش از همه در منابع منتشر شده است.

۲. طرق نقل ترتیب عطاء نیز نسبت به سایر روایات ترتیب نزول بیشتر است.

۳. متن فهرست عطاء از ابن‌عباس با سه طریق دیگر نقل ترتیب ابن‌عباس اختلافات اساسی دارد.

۴. برخلاف غالب روایات ترتیب نزول که از طرق مختلف و در منابع مختلف با اختلافاتی نقل و ضبط شده‌اند، اختلاف در نقل و کتابت ترتیب عطاء در منابع مختلف اندک، سهوی و قابل چشم‌پوشی است.

۵. انتساب ترتیب نقل‌شده از عطاء به ابن‌عباس به دلایل متعدد ذیل زیرسؤال می‌رود:

أ. طبق گزارش‌های شرح حال، عطاء خراسانی ابن‌عباس را ملاقات نکرده و از او حدیث نشنیده است.

ب. روایت ترتیب نزول عطاء به دو صورت مقطوع و منسوب به ابن‌عباس نقل شده است.

ت. محتوای روایات مقطوع و منسوب به ابن‌عباس یکسان است.

ث. عثمان بن عطاء به عنوان راوی در هر دو دسته روایت حضور دارد.

ج. شبکه اسناد روایت ترتیب نزول عطاء منسوب به ابن‌عباس، دارای حلقه مشترک است.

ح. حلقه مشترک، عمر بن هارون مکی، در کتب رجالی تضعیف شده است.

خ. تعبیر «بلغنا» در نقل مقطوع از عطاء و نبردن نامی از مروی‌عنه، قرینه‌ای بر عدم نقل از ابن‌عباس است.

۶. با توجه به نقل فهرست عطاء با محتوای مشابه از طریق سه راوی مختلف، برداشت می‌شود که تدوین اولیه فهرست توسط خود عطاء صورت گرفته و دخالت عمدی از سوی راویان و کاتبان در آن دخیل نیست.

۷. انتساب فهرست ترتیب نزول عطاء به ابن‌عباس نه ارسال، بلکه رشد وارونه سند است که به نظر می‌رسد، از سوی عمر بن هارون صورت گرفته باشد.

اگر چهار دسته روایت منسوب به ابن‌عباس، به واقع از او نقل شده باشند، اختلافات جدی میان آن‌ها حاصل اعمال نظر راویان است؛ اما ضعف‌های سندی و متنی موجود در روایاتِ هرچهار دسته، اصالت انتساب به ابن‌عباس را به کلی به چالش می‌کشد.

مجموعه بررسی‌های این پژوهش این فرضیه را تقویت می‌کند که روایات ترتیب نزول در اصل نقل از صحابه و شهود تاریخی قائل فهرست نیست؛ بلکه شاکله اصلی فهرست به عنوان یک گزاره تاریخی همراه با تردیدها و ابهام‌ها و اختلافات میان اهل زمان روایت و منتشر شده است تا جایی که قائل فهرست، آنچه به عنوان ترتیب و زمان نزول شهرت داشته را جمع و تدوین کرده است. قائل فهرست با انگیزه ارائه یک ترتیب نزول واحد و پایان‌دادن به اختلاف نظرها و ابهام‌ها، از ترجیح اقوال بر پایه قرائن نقلی و اجتهادی

استفاده می‌کند. پیوند موضوع ناسخ و منسوخ با ترتیب نزول و صاحب‌نظر بودن عطاء در زمینه نسخ و دارا بودن کتاب ناسخ و منسوخ، مؤید این فرضیه است.

منابع و مآخذ

آقایی، سید علی. (۱۳۸۵). تاریخ‌گذاری روایات بر مبنای تحلیل اسناد ـ نقد و بررسی روش‌شناسی خوتیر ینبل. علوم حدیث، ۱۱(۳)، ۱۴۵-۱۶۸.

آقایی، سید علی. (۱۳۸۹). مواجهه محدثان مسلمان با پدیده رشد وارونه سندها. صحیفه مبین، ۱۶(۲)، پیاپی: ۴۸، ۱۷۵-۲۰۶.

آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۶). فرهنگ معاصر عربی ـ فارسی. نی.

ابن‌ابی‌حاتم رازی، عبدالرحمن بن احمد. . الجرح و التعدیل. دار إحیاء التراث العربی.

ابن‌حبان، محمد. (۱۳۹۳). الثقات. تحت نظارت: محمد عبدالمعید خان، دائرة المعارف العثمانیة.

ابن‌حبان، محمد. (۱۳۹۶). المجروحین من المحدثین والضعفاء والمتروکین. تحقیق: محمود ابراهیم زاید، دار الوعی.

ابن‌حبان، محمد. (۱۴۱۱). مشاهیر علماء الامصار. تحقیق: مرزوق علی ابراهیم، دار الوفاء.

ابن‌سعد، محمد. (۱۴۱۰). طبقات الکبری. تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة.

ابن‌ضریس، محمد بن ایوب. (۱۴۰۸). فضایل القرآن وما انزل من القرآن بمکة وما انزل بالمدینة. تحقیق: غزوه بدیر، دار الفکر.

ابن‌عبدالکافی، عمر بن محمد. (۱۴۳۱ق). عدد سور القرآن ـ و آیاته و کلماته و حروفه و تلخیص مکیة من مدنیة. مکتبة الامام البخاری.

ابن‌ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۴۱۷). الفهرست. تحقیق: ابراهیم رمضان، دار المعرفة.

اندرابی، عمر بن محمد. (۱۴۲۳). الایضاح فی القرائات العشر. تحقیق: منی عدنان غنی، رساله دکتری با راهنمایی دکتور غانم قدّوری حمد، عراق، دانشگاه تکریت.

انصاری، حسن. (۱۳۸۱). ملاحظاتی چند درباره میراث برجای مانده کرامیه. کتاب ماه دین، ۸(۵۶ و ۵۷)، ۶۹-۸۰.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (بی‌تا). التاریخ الکبیر. دار الکتب العلمیة.

بدوی، عبدالرحمن. (۱۴۲۶). دفاع عن القرآن ضد منتقدیه. الدار العالمیة للکتب.

بهجت‌پور، عبدالکریم. (۱۳۹۴). شناخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم. مؤسسه تمهید.

جفری، آرتور. (۱۳۹۲). مقدمتان لعلوم القرآن ـ «المبانی» لنظم المعانی. تصحیح: عبدالله اسماعیل الصاوی، مکتبة الخانجی.

حجتی، سید محمدباقر. (۱۳۹۳). پژوهشی در تاریخ قرآن کریم. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (۱۴۱۱). شواهد التنزیل لقواعد التنزیل. تحقیق: محمدباقر محمودی، وازرة الثقافة و الارشاد الاسلامی.

دروزه، محمد عزة. (۱۳۸۱). التفسیر الحدیث ـ ترتیب السور حسب النزول. دار احیاء الکتب العربیة.

ذهبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۵). سیر أعلام النبلاء. تحقیق: شعیب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة.

رازی، فضل بن شاذان. (بی‌تا). المختار من کتاب عدد آي القرآن. تحقیق: محمد بن عبدالله السریع، مرکز التفسیر للدراسات القرآنیة.

رحمتی، محمدکاظم. (۱۳۸۳الف). زین الفتی و مؤلف آن. آیینه پژوهش، ۱۵(۴) پیاپی: ۸۸، ۳۷-۵۲.

رحمتی، محمدکاظم. (۱۳۸۳ب). اندرابی و کتاب الایضاح فی القراءات: متنی کهن از کرامیان خراسان. آینه میراث، ۷(۴)، پیاپی: ۲۷، ۱۷-۶۸.

زنجانی، ابوعبدالله. (۱۴۰۴). تاریخ القرآن. منظمة الاعلام الاسلامی.

زهری، محمد بن مسلم. (۱۴۲۹). الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم. تحقیق: مصطفی محمد ازهری، دار ابن‌قیم.

سخاوی، علی بن محمد. (۱۴۱۰). جمال القراء و کمال الإقراء. تحقیق: عبدالحق عبدالدایم سیف القاضی، مؤسسة الکتب الثقافیة.

سخاوی، علی بن محمد. (۱۴۱۳). جمال القراء و کمال الإقراء. تحقیق: عبدالکریم زبیدی، دار البلاغة.

سخاوی، علی بن محمد. (۱۴۱۸). جمال القراء و کمال الإقراء. تحقیق: مروان العطیة و محسن خرابة، دار المأمون للتراث.

سزگین، فؤاد. (۱۹۹۱). تاریخ التراث العربی. ترجمه به عربی: محمود فهمی حجازی، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۴۲۱). الاتقان فی علوم القرآن. تحقیق: فواز احمد زمرلی، دار الکتب العربی.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۴۲۶). الإتقان فی علوم القرآن. تحقیق: مرکز الدراسات القرآنیه، مجمع الملک فهد لطباعة المصحف الشریف.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۸۵۲). الإتقان فی علوم القرآن. تصحیح: محمد سدیدالدین خان و محمد بشیرالدین، باپتیست میشن پرس[1].

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۳۹۴). الإتقان فی علوم القرآن. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، الهیئة المصریة العامة للکتاب.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۵۳). قرآن در اسلام. دار الکتب الاسلامیة.

1. BAPTIST MISSION PRESS

طبرسي، فضل بن حسن. (۱۴۰۸). مجمع البيان في تفسير القرآن. تصحيح: هاشم رسولی و فضل‌الله یزدی طباطبایی، دار المعرفة.
طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۲۶). مجمع البيان في تفسير القرآن. دار العلوم.
عاصمی، احمد بن محمد و محمودی، محمدباقر. (۱۴۱۸). العسل المصفى من تهذيب زين الفتى في شرح سورة هل أتى. مجمع احیای فرهنگ اسلامی.
عسقلانی، ابن‌حجر احمد بن علی. (۱۳۷۹). فتح الباري شرح صحيح البخاري. تحقیق: محب‌الدین الخطیب، محمد فؤاد عبدالباقی و عبدالعزیز بن عبدالله بن باز، دار المعرفة.
عسقلانی، ابن‌حجر احمد بن علی. (۱۴۰۸). فتح الباري شرح صحيح البخاري. دار الریان.
عسقلانی، ابن‌حجر احمد بن علی. (۱۴۲۱). فتح الباري شرح صحيح البخاري. تحقیق: عبدالقادر الشیبة الحمد، مکتبة الملک فهد الوطنیة.
عسقلانی، ابن‌حجر احمد بن علی. (۱۴۲۱). فتح الباري شرح صحيح البخاري. تحقیق: عبدالباقی، دار السلام.
عسقلانی، ابن‌حجر احمد بن علی. (۱۳۲۵). تهذیب التهذیب. مطبعة دائرة المعارف النظامیة.
عجلی، احمد بن عبدالله. (۱۴۰۵). معرفة الثقات من رجال اهل العلم و الحدیث و من الضعفاء و ذکر مذاهبهم و اخبارهم. تحقیق: عبدالعلیم عبدالعظیم البستوي، مکتبة الدار.
ماوردی، علی بن محمد. (بی‌تا). النکت و العیون. مراجعه و تعلیق: عبدالرحیم، سید بن عبدالمقصود، دار الکتب العلمیة.
مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار. تحقیق: سیدابراهیم میانجي و محمدباقر بهبودی، دار احیاء التراث.
معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۹). تفسیر و مفسران. التمهید.
معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۸). التمهید فی علوم القرآن. التمهید.
نزال، عمران سمیح. (۱۴۲۷). الوحدة التاریخیة للسور القرآنیة. دار القراء.
نحاس، احمد بن محمد. (بی‌تا). الناسخ والمنسوخ. تحقیق: محمد بن علی ادفوی، مؤسسة الکتب الثقافیة.
نکونام، جعفر. (۱۳۸۰). درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن. هستی نما.
یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (بی‌تا). التاریخ. دار صادر.

نسخ خطی

ابن‌ندیم، ابوالفرج محمد بن اسحاق. الفهرست. نسخه خطی کتابخانه چستربیتی، شماره نسخه: Ar ۳۳۱۵، تاریخ کتابت: حداکثر ۸۲۴ق، ایرلند.
ابن‌ندیم، ابوالفرج محمد بن اسحاق. الفهرست. نسخه خطی کتابخانه ملی فرانسه، شماره نسخه: Arabe ۴۴۵۷، پاریس.
ابن‌ندیم، ابوالفرج محمد بن اسحاق. الفهرست. نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره نسخه: ۱۲۵۶۷۸۹، تاریخ کتابت: ۱۳۳۸ق، تهران.
أندرابی، احمدبن ابی‌عمر. الإیضاح فی القراءات العشر. تصویر تک نسخه خطی کتابخانه بخش تحقیقات شرقی وابسته به دانشگاه استانبول، شماره نسخه: A.Y۱۳۵۰، تاریخ کتابت: ۵۶۶ق.
زهری. محمد بن مسلم، کتاب فیه الناسخ والمنسوخ للزهری (در یک جلد با تنزیل القرآن بمکة والمدینة). نسخه خطی کتابخانه دانشگاه پرینستون، بخش نسخ اسلامی، شماره نسخه: Garrett no. 228Y، تاریخ کتابت: قرن هفتم، ایالات متحده (نیوجرسی).
سیوطی، عبد الرحمن. الاتقان. نسخه خطی اول، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه پرینستون، بخش نسخ اسلامی، شماره نسخه: Garrett no. 1232Y، تاریخ کتابت: ۸۷۸ق، ایالات متحده (نیوجرسی).
سیوطی، عبد الرحمن. الاتقان. نسخه خطی دوم، تاریخ کتابت: ۸۸۵ ق، مخطوطات جامعه النجاح، نابلس.
شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۶۸). مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار. مرکز انتشار نسخ خطی- با همکاری کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج۱، تهران.
المبانی لنظم المعانی. تصویر تک نسخه خطی کتابخانه برلین.
زین الفتی فی شرح سورة هل أتی. تصویر نسخه کهن در کتابخانه بیهار (ایالت بیهار، هند)، تاریخ کتابت: احتمالا ۱۱۱۴ یا ۱۲۷۱ق.
زین الفتی فی شرح سورة هل أتی. تصویر نسخه خطی دوم، رقم فیلم: ۲۴۹۹ در مرکز احیاء التراث الاسلامی.

References

Aghaei, Seyyed Ali. (2006). Dating traditions based on isnad analysis: A critique and examination of Khutayr Yinbal's methodology. *Olum-e Hadith, 11*(3), 145–168. [In Persian]

Aghaei, Seyyed Ali. (2010). Muslim hadith scholars' encounter with the phenomenon of inverted growth of isnads. *Sahifeh-ye Mobin, 16*(2), 175–206. [In Persian]

Andarabi, Umar ibn Muhammad. (2002). The clarification concerning the ten readings. Minā 'Adnan Ghani, doctoral dissertation, supervised by Ghanim Qadduri Hamad, University of Tikrit, Iraq. [In Arabic]

Ansari, Hasan. (2002). Some observations on the surviving heritage of the Karramiyya. *Ketab-e Mah-e Din, 8*(56–57), 69–80. [In Persian]

Azarnoush, Azartash. (2007). *Contemporary Arabic–Persian dictionary*. Ney. [In Persian]

'Ajli, Ahmad ibn 'Abd Allah. (1985). *Knowledge of trustworthy transmitters among scholars of knowledge and hadith, including the weak, with their views and reports*. 'Abd al-'Alim 'Abd al-'Azim al-Bastawi (Ed.). Maktabat al-Dar. [In Arabic]

'Asimi, Ahmad ibn Muhammad, & Mahmudi, Muhammad Baqir. (1997). *The purified honey: An abridgment of Zayn al-Fata's commentary on Surat Hal Ata*. Majma'-e Ihya-ye Farhang-e Islami. [In Arabic]

'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad ibn 'Ali. (1907). *Refinement of the refinement*. Matba'at Da'irat al-Ma'arif al-Nizamiyya. [In Arabic]

'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad ibn 'Ali. (1988). *Fath al-Bari: Commentary on Sahih al-Bukhari*. Dar al-Rayyan. [In Arabic]

'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad ibn 'Ali. (2000). *Fath al-Bari: Commentary on Sahih al-Bukhari*. Muhibb al-Din al-Khatib, Muhammad Fu'ad 'Abd al-Baqi, & 'Abd al-'Aziz ibn 'Abd Allah ibn Baz (Eds.). Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]

'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad ibn 'Ali. (2000). *Fath al-Bari: Commentary on Sahih al-Bukhari*. 'Abd al-Qadir al-Shayba al-Hamad (Ed.). Maktabat al-Malik Fahd al-Wataniyya. [In Arabic]

'Asqalani, Ibn Hajar Ahmad ibn 'Ali. (2000). *Fath al-Bari: Commentary on Sahih al-Bukhari*. 'Abd al-Baqi (Ed.). Dar al-Salam. [In Arabic]

Badawi, Abd al-Rahman. (2005). *A defense of the Qur'an against its critics*. Al-Dar al-'Alamiyya lil-Kutub. [In Arabic]

Bahjatpur, Abd al-Karim. (2015). *A chronological profile of the surahs of the Holy Qur'an*. Mo'asseseh-ye Tamhid. [In Persian]

Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (n.d.). *Al-Tarikh al-Kabir*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Darwaza, Muhammad 'Izzat. (2002). *The modern commentary: Arrangement of the surahs according to revelation*. Dar Ihya' al-Kutub al-'Arabiyya. [In Arabic]

Dhahabi, Muhammad ibn Ahmad. (1985). *Siyar a'lam al-nubala'*. Shu'ayb al-Arna'ut (Ed.). Mu'assasat al-Risala. [In Arabic]

Dodge, Bayard. (1970). *The Fihrist of al-Nadim: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*. Columbia University Press. [In English]

Hojjati, Seyyed Mohammad-Baqer. (2014). *A study of the history of the Holy Qur'an*. Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian]

Haskani, 'Ubayd Allah ibn 'Abd Allah. (1990). *Evidence of revelation concerning the principles of revelation*. Muhammad Baqir Mahmudi (Ed.). Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami. [In Arabic]

Ibn 'Abd al-Kafi, 'Umar ibn Muhammad. (2010). *The number of the Qur'an's surahs, verses, words, and letters, and a summary distinguishing the Makki from the Madani*. Maktabat al-Imam al-Bukhari. [In Arabic]

Ibn Abi Hatim al-Razi, 'Abd al-Rahman ibn Ahmad. (n.d.). *Al-Jarh wa al-ta'dil*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]

Ibn Durays, Muhammad ibn Ayyub. (1988). *The virtues of the Qur'an and what was revealed of the Qur'an in Mecca and what was revealed in Medina*. Ghazwa Badir (Ed.). Dar al-Fikr. [In Arabic]

Ibn Hibban, Muhammad. (1990). *Al-Thiqat*. Muhammad 'Abd al-Mu'id Khan (Ed.). Da'irat al-Ma'arif al-'Uthmaniyya. [In Arabic]

Ibn Hibban, Muhammad. (1993). *Famous scholars of the regions*. Marzuq 'Ali Ibrahim (Ed.). Dar al-Wafa'. [In Arabic]

Ibn Hibban, Muhammad. (2017). *The disparaged among the hadith scholars, the weak, and the abandoned*. Mahmud Ibrahim Zayid (Ed.). Dar al-Wa'i. [In Arabic]

Ibn Nadim, Muhammad ibn Ishaq. (1996). *Al-Fihrist*. Ibrahim Ramadan (Ed.). Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]

Ibn Sa'd, Muhammad. (1989). *Al-Tabaqat al-kubra*. Muhammad 'Abd al-Qadir 'Ata (Ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Jefrey, Arthur. (2013). *Two introductions to the sciences of the Qur'an: "Al-Mabani" on the organization of meanings*. 'Abd Allah Isma'il al-Sawi (Ed.). Maktabat al-Khanji. [In Arabic]

Ma‘rifat, Muhammad Hadi. (2000). *The Qur’anic commentary and its exegetes*. Al-Tamhid. [In Persian]
Ma‘rifat, Muhammad Hadi. (2009). *An introduction to the sciences of the Qur’an*. Al-Tamhid. [In Arabic]
Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). *Bihar al-Anwar.* Sayyid Ibrahim Miyanaji and Muhammad Baqir Behbudi (Eds.). Dar Ihya’ al-Turath. [In Arabic]
Mawardi, ‘Ali ibn Muhammad. (n.d.). *The points of interpretation and insights*. ‘Abd al-Rahim and Sayyid ibn ‘Abd al-Maqsud (Eds.). Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
Nazzal, ‘Imran Samih. (2006). *The historical unity of the Qur’anic surahs*. Dar al-Qurra’. [In Arabic]
Nikounam, Ja‘far. (2001). *An introduction to the dating of the Qur’an*. Hasti-Nama. [In Persian]
Nöldeke, Theodor, Schwally, Friedrich, Bergsträßer, Gotthelf, & Pretzl, Otto. (2013). *The History of the Qur’an*. Wolfgang H. Behn (Ed. & Trans.). Leiden: Brill. [In English]
Nuhas, Ahmad ibn Muhammad. (n.d.). *The abrogating and the abrogated*. Muhammad ibn ‘Ali Adfawi (Ed.). Mu’assasat al-Kutub al-Thaqafiyya. [In Arabic]
Rahmati, Mohammad-Kazem. (2004a). Zayn al-Fata and its author. *Ayeneh-ye Pazhuhesh, 15*(4), 37–52. [In Persian]
Rahmati, Mohammad-Kazem. (2004b). Andarabi and the book Al-Idah fi al-Qira’at: An ancient text of the Karramiyya of Khurasan. *Ayeneh-ye Miras, 7*(4), 17–68. [In Persian]
Razi, Fadl ibn Shadhan. (n.d.). *Selections from the book on the number of Qur’anic verses*. Muhammad ibn ‘Abd Allah al-Sari‘ (Ed.). Markaz al-Tafsir lil-Dirasat al-Qur’aniyya. [In Arabic]
Robinson, Neal. (2003). *Discovering the Qur’an: A Contemporary Approach to a Veiled Text* (2nd ed.). SCM Press. [In English]
Sakhawi, ‘Ali ibn Muhammad. (1990). *The beauty of Qur’an reciters and perfection of Qur’an recitation*. ‘Abd al-Haqq ‘Abd al-Da’im Sayf al-Qadi (Ed.). Mu’assasat al-Kutub al-Thaqafiyya. [In Arabic]
Sakhawi, ‘Ali ibn Muhammad. (1992). *The beauty of Qur’an reciters and perfection of Qur’an recitation*. ‘Abd al-Karim Zubaydi (Ed.). Dar al-Balagha. [In Arabic]
Sakhawi, ‘Ali ibn Muhammad. (1997). *The beauty of Qur’an reciters and perfection of Qur’an recitation*. Marwan al-‘Atiyya and Muhsin Kharaba (Eds.). Dar al-Ma’mun lil-Turath. [In Arabic]
Sezgin, Fuat. (1991). *History of Arabic heritage* (translated into Arabic by Mahmud Fahmi Hijazi). Ketabkhaneh-ye ‘Omumi-ye Hazrat Ayatollah al-‘Uzma Mar‘ashi Najafi. [In Arabic]
Suyuti, ‘Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (1852). *Mastery in the sciences of the Qur’an*. Muhammad Sadiq al-Din Khan and Muhammad Bashir al-Din (Eds.). Baptist Mission Press. [In Arabic]
Suyuti, ‘Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (2000). *Mastery in the sciences of the Qur’an*. Fawwaz Ahmad Zamrali (Ed.). Dar al-Kutub al-‘Arabi. [In Arabic]
Suyuti, ‘Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (2005). *Mastery in the sciences of the Qur’an*. Markaz al-Dirasat al-Qur’aniyya (Ed.). Majma‘ al-Malik Fahd li-Tiba‘at al-Mushaf al-Sharif. [In Arabic]
Suyuti, ‘Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (2015). *Mastery in the sciences of the Qur’an*. Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim (Ed.). Al-Hay’a al-Misriyya al-‘Amma lil-Kitab. [In Arabic]
Tabataba’i, Muhammad Husayn. (1974). *The Qur’an in Islam*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
Tabrisi, Fadl ibn Hasan. (1988). *The comprehensive exposition of the interpretation of the Qur’an*. Hashim Rasuli and Fadl Allah Yazdi Tabataba’i (Eds.). Dar al-Ma‘rifa. [In Arabic]
Tabrisi, Fadl ibn Hasan. (2005). *The comprehensive exposition of the interpretation of the Qur’an*. Dar al-‘Ulum. [In Arabic]
Ya‘qubi, Ahmad ibn Abi Ya‘qub. (n.d.). *The history*. Dar Sader. [In Arabic]
Zanjani, Abu ‘Abd Allah. (2025). *The history of the Qur’an*. Munazzamat al-I‘lam al-Islami. [In Arabic]
Zuhri, Muhammad ibn Muslim. (2008). *The abrogating and abrogated verses in the Holy Qur’an*. Mustafa Muhammad Azhari (Ed.). Dar Ibn Qayyim. [In Arabic]
Ibn al-Nadim, Abu al-Faraj Muhammad ibn Ishaq. *Al-Fihrist* [The catalogue]. Manuscript, Chester Beatty Library, MS 3315 Ar, Ireland. Date of copying: no later than 824 AH (1421 CE).
Ibn al-Nadim, Abu al-Faraj Muhammad ibn Ishaq. *Al-Fihrist* [The catalogue]. Manuscript, Bibliothèque nationale de France, MS Arabe 4457, Paris, France.
Ibn al-Nadim, Abu al-Faraj Muhammad ibn Ishaq. *Al-Fihrist* [The catalogue]. Manuscript, National Archives and Library of Iran, MS 1256789, Tehran, Iran. Date of copying: 1338 AH (1919–1920 CE).

Al-Mabani li-Nazm al-Ma'ani [The foundations for the organization of meanings]. Facsimile of a unique manuscript in the Berlin Library.

Andarabi, Ahmad ibn Abi 'Umar. *Al-Idah fi al-Qira'at al-'Ashr* [The clarification concerning the ten readings]. Facsimile of a unique manuscript in the Oriental Manuscripts Research Department of Istanbul University, MS 1350A.Y. Date of copying: 566 AH (1170–1171 CE).

Shahristani, Muhammad ibn 'Abd al-Karim. (1989). *The keys to the mysteries and the lamps of the righteous*. Vol. 1. Markaz-e Enteshar-e Nosakh-e Khatti, in cooperation with the Islamic Consultative Assembly Library, Tehran. [In Arabic]

Suyuti, 'Abd al-Rahman. *Al-Itqan* [Mastery in the sciences of the Qur'an]. First manuscript. Princeton University Library, Islamic Manuscripts Collection, Garrett no. 1232Y, United States (New Jersey). Date of copying: 878 AH (1473–1474 CE).

Suyuti, 'Abd al-Rahman. *Al-Itqan* [Mastery in the sciences of the Qur'an]. Second manuscript. Manuscripts of An-Najah University, Nablus. Date of copying: 885 AH (1480–1481 CE).

Zuhri, Muhammad ibn Muslim. *Kitab fihi al-Nasikh wa-al-Mansukh li-al-Zuhri* [A book on the abrogating and abrogated attributed to al-Zuhri], bound in one volume with *Tanzil al-Qur'an bi-Makka wa-al-Madina*. Manuscript, Princeton University Library, Islamic Manuscripts Collection, Garrett no. 228Y, United States (New Jersey). Date of copying: seventh century AH (thirteenth century CE).